

1.0 Indledning og problemformulering	1
2.0 Kilder og metode	5
3.0 Forskningsoversigt	9
3.1 Reformationen som afgørende begivenhed	11
3.2 Processerne knyttet til mentale og strukturelle forandringer	14
3.3 Litteratur om forestillingsverdener	17
4.0 Trolddomslovgivningen i Danmark frem til det 17. århundrede	21
5.0 Hvem blev anklaget?	29
6.0 Hvordan en trolddomssag typisk forløb	33
7.0 Analyse	36
7.1 Handling og effekt	36
7.1.1 Skadevoldende trolddom	36
7.1.2 Gavnlig trolddom	47
7.2 Trosmæssige forestillinger	57
7.2.1 Troen på lykke	57
7.2.2 Mytologiske forestillinger om troldfolk	64
8.0 Diskussion	71
9.0 Konklusion	80
10.0 Resume	82
11.0 Litteratur og kilder	84
11.1 Bøger og artikler	84
11.2 Kildeudgivelser	88
11.3 Internetsider	89

1.0 Indledning og problemformulering

I Danmark begyndte troldomsprocesserne i 1560'erne og 1570'erne, og der blev i Jylland ført processer jævnlige frem til 1687. I perioden 1617-1625 tog disse processer imidlertid særlig fart. I bogen *Da Djævelen var ude...* opgør forfatteren Jens Chr. V. Johansen antallet af processer i Jylland fra 1609-1687 til 494, hvoraf 60 procent blev ført mellem 1617-1625. Blandt årsagerne til dette opsving kan nævnes den kongelige forordning *Troldfolk oc deres medvidere* fra 1617¹. Forordningen gradsindelte trolddom, og dette var ikke set tidligere². Før 1617 havde kun skadevoldende trolddom, også kaldet maleficium, været forbudt, men 1617-forordningen kriminaliserede nu også såkaldt gavnlige trolddom, dvs. helbredende og beskyttende trolddom. Dette betegnedes i forordningen som 'helbredelse, signen og manen', der skulle straffes med landsforvisning eller beslaglæggelse af den anklagedes boeslod. Bevidst skadevoldende trolddom udløste en dødsdom. Yderligere kriminaliserede forordningen troldfolkernes medvidere, dvs. de, der havde kendskab til trolddom men ikke gjorde noget ved det³.

Det vides ikke med sikkerhed, hvor mange der rent faktisk blev brændt som troldfolk i Danmark i det 16. og 17. århundrede. Nyere forskning har anslået, at tallet næppe bevæger sig over de 1000⁴, hvilket er et betydeligt mindre antal end ældre forskning har opereret med. Uanset troldfolkernes antal er troldomsprocessernes eksistens dog stadig en realitet⁵. 'At man i det hele taget forfulgte og brændte mennesker for trolddom er udtryk for en bestemt forestillingsverden, der har eksisteret hvad enten ofrenes antal har været 5000 eller 1000⁶. Troen på trolddom var altså virkelig nok, da processerne ellers ikke havde eksisteret. Historikeren Alex Wittendorff karakteriserer det 17. århundredes forestillingsverden som magisk-religiøs⁷; '[...] en sammenvævning fra katolsk tid af gamle trosformer og kristne forestillinger⁸. Wittendorff argumenterer for, at denne forestillingsverden var fuldstændig rationel for de mennesker, der levede i den, da den kunne forklare mange af de for-

¹ Johansen, 1991, s. 36 & 40-41

² Kallestrup, 2009, s. 84-85

³ Forordning om troldfolk oc deres medvidere (Rørdam, 1886, s. 59-61)

⁴ Tørnsø, 1986, s. 5 (Tørnsø henviser til Gustav Henningsen)

⁵ Tørnsø, 1986, s. 5

⁶ Tørnsø, 1986, s. 5

⁷ Wittendorff, 1988, s. 216

⁸ Wittendorff, 1988, s. 223

vandlinger, der skete i hverdagen, fx ved smørkærning eller ølbrygning⁹. Om forestillingsverdener og troen på trolddom skriver Louise Nyholm Kallestrup:

Når menigmand konkluderede, at en ulykke [...] måtte være foranlediget af trolddom, så var det ud fra en magisk-religiøs forestillingsverden, hvor det virksomme i magiske ritualer blev taget for givet på samme måde, som vi nutidige mennesker ved, at der er strøm i stikkontakten¹⁰.

Dette projekt handler primært om menigmands forestillingsverden i det 17. århundrede. Afgrænsningen til det 17. århundrede er bestemt af det anvendte kildemateriale, for selvom de danske trolddomsprocesser begyndte i midten af det 16. århundrede, er en stor del af det tidlige kildemateriale gået tabt, mens der er bevaret en mængde processer fra det jyske område i det 17. århundrede. Derfor er projektet også koncentreret omkring de jyske processer.

Problemet ved at beskæftige sig med menigmands forestillingsverden er, at almindelige mennesker levede i en kultur, der i høj grad var mundtlig og derfor kun kendes fra den officielle kulturs kilder¹¹. Det gør trolddomsprocesserne til en enestående mulighed for at få indblik i denne forestillingsverden. Kildematerialet til projektet er således retsdokumenter fra danske trolddomssager i det 17. århundrede. En stor del af kildematerialet er refereret eller direkte genudgivet i forskellige domssamlinger, i lokalhistorisk litteratur, osv., og det er det materiale, der anvendes her. Dette materiale har tidligere været anvendt til kildeundersøgelser af trolddomsprocesserne, bl.a. af Merete Birkelund og Kim Tørnsø¹².

Problemformuleringen lyder således:

Hvilke folkelige forestillinger om trolddom kommer til udtryk i retsdokumenter fra danske trolddomssager i det 17. århundrede? Adskiller disse forestillinger sig fra den lærde holdning til trolddom i det 17. århundrede?

Analysen vil være opbygget tematisk i to overordnede grupper, hvoraf den første gruppe beskæftiger sig med trolddomsforestillinger på et meget konkret niveau. Dette afsnit vil

⁹ Wittendorff, 1988, s. 216-218

¹⁰ Kallestrup, 2009, s. 161 (mht. analogien mellem elektricitet og magi henviser Kallestrup til Wittendorff)

¹¹ Wittendorff, 1988, s. 231

¹² Birkelund, 1983 & Tørnsø, 1986

beskæftige sig med handling og effekt; hvilke handlinger var relateret til trolddom, og hvilken effekt, mente ofrene, at trolddommen havde haft? Den anden gruppe behandler mere abstrakte forestillinger om trolddommens væsen og mytologien omkring troldfolkene. Analysen vil således være opbygget på følgende måde:

Handling og effekt

- Skadevoldende trolddom
- Gavnlig trolddom

Trosmæssige forestillinger

- Troen på lykke
- Mytologiske forestillinger om troldfolk

Den skadevoldende trolddom kaldes ofte *maleficium*¹³, og den spiller en afgørende rolle i de danske trolddomsprocesser, der ofte blev indledt, fordi en person mistænkte en anden for at have udøvet skadevoldende trolddom. Troen på den skadevoldende trolddom tager altså udgangspunkt i forestillingen om, at troldfolk var i stand til at 'forgøre', dvs. skade deres medmennesker gennem trolddom¹⁴. Det var dog ikke alle troldfolk, der sigtede mod at skade andre mennesker; en del udøvede gavnlig trolddom. Disse troldfolk kunne diagnosticere sygdomme og ulykker, og de kunne foretage helbredelser gennem signaler og maner¹⁵.

Troen på lykke var, ifølge Gustav Henningsen, en særlig vigtig del af den folkelige forestillingsverden i det 17. århundrede, hvor begrebet havde en meget konkret betydning; hvis en mand eksempelvis havde held med sit hesteavl eller sin mælkeproduktion, havde han 'hestelykke' eller 'mælkende'. Nogle troldfolk hævdede, at de kunne skaffe folk lykken tilbage, hvis de havde mistet den, eller hvis den var blevet forgjort¹⁶. I en del af de jyske trolddomsprocesser findes der ligeledes eksempler på, at troldfolkene var omgærdet af en

¹³ Termen 'maleficium' stammer fra bogen *Malleus Maleficarum*, kaldet 'Heksehammeren', som blev skrevet i 1486 af to dominikanermunke. Bogen var en håndbog i hekseforfølgelse for inkvisitorer, og den fortæller om troldfolkernes magiske evner og arbejdsmetoder, samt om den juridiske fremgangsmåde ved en trolddomsproces. Den har næppe spillet nogen afgørende rolle i de danske trolddomsprocesser (Birkelund, 1983, s. 14).

¹⁴ Johansen, 1991, s. 19

¹⁵ Johansen, 1991, s. 35

¹⁶ Henningsen, 1991, s. 20

ret veludviklet mytologi. Befolkningen havde visse forestillinger om, at troldfolkene var organiserede, at de samledes på bestemte dage, havde overnaturlige hjælpere, osv¹⁷.

Grupperne og deres underpunkter er valgt, fordi de repræsenterer de temaer, der optræder i kildematerialet. Det er dog vigtigt at understrege, at denne gruppering af trolddomstroen er et analytisk redskab, som er konstrueret for at give trolddomstroen mening i det 21. århundredes kontekst. Opdelingen ville derfor sandsynligvis være uforståelig for det 17. århundredes mennesker, der ikke på samme måde kategoriserede den trolddom, de mødte til hverdag¹⁸. Kategorierne er med andre ord oprettet her for at give trolddomstroen mening for nutidige mennesker, og dette vil forhåbentlig også gøre det nemmere at analysere trolddomstroen.

Analysen vil blive fulgt af en diskussion, der beskæftiger sig med problemformuleringens andet spørgsmål. Hvor analysen udelukkende beskæftiger sig med lægfolks forestillinger om trolddom, vil dette afsnit have hovedvægten på den lærde forestilling om trolddom i det 17. århundrede. 'Lærde' defineres her som nogle af tidens toneangivende teologer, samt kongen og rigsrådet. Diskussionsafsnittet vil således sammenholde konklusionerne fra analysen med denne lærde holdning til trolddom i det 17. århundrede.

Til sidst skal der knyttes en kommentar til sprogbrugen i dette projekt. Forskere benytter ofte ord som 'heks', 'trolddom' og 'magi' i flæng, men faktisk kom ordet 'hekseri' først ind i det danske sprog i slutningen af det 17. århundrede, hvor trolddomsprocesserne næsten var afsluttede¹⁹. Anvendelse af dette ord ville derfor være anakronistisk i dette tilfælde, hvorfor ordet 'trolddom' benyttes i stedet. På samme måde anvendes den generelle betegnelse troldfolk, samt de mere specifikke troldkvinde og troldkarl.

¹⁷ Johansen, 1991, s. 69

¹⁸ Kallestrup, 2009, s. 111-112

¹⁹ Kallestrup, 2009, s. 23

2.0 Kilder og metode

Denne opgaves formål er som nævnt at belyse menigmands forestillinger om trolddom, som disse så ud i det 17. århundrede, der var trolddomsprocessernes storhedstid i Danmark. Troen på trolddom virker næsten helt eksotisk for mennesker i det 21. århundrede, for nutidens mennesker tænker anderledes end mennesker gjorde i det 17. århundrede; '[v]i har andre forudsætninger, andre udgangspunkter, en anden rationalitet, en anden bevidsthed end mennesker på Christian IVs tid'²⁰. Det er med andre ord vigtigt at gøre sig klart, at kildematerialet må behandles med en vis forsigtighed, når det anvendes som et vindue til det 17. århundredes forestillingsverden. Alex Wittendorff skriver, at '[...] der er god grund til varsomhed og omtanke, når vi skal forsøge at sætte vore ord på deres (det 17. århundredes mennesker, red.) tanker og følelser - hvilket imidlertid er vores eneste mulighed for at gøre dem begribelige for os'²¹. Vi kan således kun forstå det 17. århundredes forestillingsverden gennem sproget, der imidlertid udgør en barriere i sig selv, fordi der i sproget ligger indlejret nogle '[...] forestillinger om, hvordan virkeligheden er indrettet og om, hvad der er godt og ondt, rigtigt og forkert, muligt og umuligt o.s.v.'²². Sproget har altså rødder i kulturen, og kulturen i det 21. århundrede må nødvendigvis være en anden end det 17. århundredes kultur. Således vil en sådan analyse, som der lægges op til her, komme til at belyse fortidens forestillingsverden som den ser ud gennem det filter, der udgøres af det 21. århundredes forestillingsverden.

I bogen *Popular Culture in Early Modern Europe* gør Peter Burke sig nogle overvejelser omkring historikerens arbejde med folkelig kultur 1500-1800. Burke skriver, at denne kultur er vanskelig for nutidige historikere at definere. 'It eludes the historian because he is a literate, self-conscious modern man who may find it difficult to comprehend people unlike himself, and also because the evidence for their attitudes and values, hopes and fears is so fragmentary'²³. Desuden må det tages i betragtning, at den folkelige kultur i denne periode i høj grad var mundtlig og dermed selvfølgelig ikke bevaret for eftertiden. Derfor er historikeren tvunget til at betragte den folkelige kultur gennem øjnene på det fåtal af menne-

²⁰ Wittendorff, 1988, s. 216

²¹ Wittendorff, 1988, s. 216

²² Wittendorff, 1986, s. 7

²³ Burke, 1978, s. 65

sker, der var i stand til at læse og skrive²⁴. Trolddomsprocesserne er dokumenterede på skrift, fordi gejstligheden eller de verdslige myndigheder prøvede på at undertrykke udøvelsen af trolddom. Når historikeren prøver at udlede noget om den folkelige opfattelse af trolddom gennem trolddomsprocesser, må han eller hun tage i betragtning, at retsdokumenterne ikke er skrevet af befolkningen selv, men af en såkaldt 'mellemand' (mediator)²⁵. Denne mellemand udgør et ekstra filter, som historikeren må forsøge at se igennem. 'To study the history of the attitudes of the illiterate is necessarily to see that history through two pairs of alien eyes, our own and those of the authors of the documents, who mediate between us and the people we are trying to reach'²⁶.

Kildematerialet til dette projekt udgøres som tidligere nævnt af danske trolddomsprocesser fra det 17. århundrede. Dette materiale er i stort omfang genudgivet eller i hvert fald refereret, fx. i domssamlinger og årbøger fra danske herreder, og det er disse genudgivelser og referater, der analyseres her. Dette betyder, at kildematerialet har været gennem hænderne på endnu en 'mellemand', nemlig de forfattere der refererer trolddomssagerne. Dette ses tydeligt i materialet, der er meget uensartet. Som allerede nævnt har dette materiale været anvendt tidligere af bl.a. Merete Birkelund, der anerkender denne uensartethed, men hun vurderer samtidig, at det er velegnet til at angive generelle tendenser. Yderligere fremhæver Birkelund specielt artikler i herredernes årbøger for deres referater af sagerne²⁷. Jens Chr. V. Johansen og Jens Christensen har udgivet en forskningsoversigt over dette materiale²⁸. I nogle af de anvendte artikler henvises til den originale sags placering i arkivet. Hvor det er muligt, vil denne placering være anført i parentes i analyseteksten.

Der ligger nogle fordele indbygget i kildematerialet. Kim Tørnsø peger på, at retsdokumenterne giver et godt billede af selve procesforløbet i sådanne sager, selvom nogle facetter sikkert er udeladt. Samtidig siger Tørnsø, at dokumenterne rummer flere sider af trolddomsopfattelsen, hvorfor de kan stå alene som hovedkilde²⁹. Tørnsø argumenterer for, at trolddomsprocesserne kan opdeles i tre led, der hver især påviser opfattelser af trolddom hos tre hovedgrupper i samfundet: befolkningen, de verdslige myndigheder og gejstligheden. Disse opfattelser kommer frem i hhv. anklagerne, i dommene og deres grundlag, samt

²⁴ Burke, 1978, s. 65

²⁵ Burke, 1978, s. 66-68

²⁶ Burke, 1978, s. 68

²⁷ Birkelund, 1983, s. 19

²⁸ Christensen & Johansen, 1981

²⁹ Tørnsø, 1986, s. 7

i bekendelserne³⁰. Jens Chr. V. Johansen fremhæver i modsætning til Tørnsø dokumenter-
nes ensidighed som deres største svaghed. Johansen argumenterer for, at den anklagede i
størstedelen af processerne er stort set usynlig, undtagen når vedkommende bedyrede sin
uskyld, ofte forgæves. 'Reelt var der intet plausibelt forsvar, når alle troede på det mulige
og det effektive i trolddom. Anklagede kunne kun hævde, at det ikke var hende, der var
skyldig, - men dermed mente hun implicit, at så var det en anden'³¹. De, der dominerede i
trolddomsprocesserne, var anmelder(e) og vidner, og det var deres opfattelser, der bestemte,
at der var tale om en trolddomsproces. Den anklagedes opfattelse af situationen mang-
ler³². Johansen har ganske ret i, at den anklagede ikke kommer til orde i kildematerialet,
men formålet med dette projekt er heller ikke at portrættere de anklagede i processerne.
Det, der er interessant for dette projekt, er tværtimod, hvilke forestillinger anmelderne har
om trolddom, og det kan kildematerialet belyse. 'Det var i disse anklager og fremførelsen
af dem, at befolkningen først og fremmest kom til orde, og som vej til befolkningens trold-
domsopfattelse er disse anklager den mest fyldige præcise kildegruppe, vi har i dag'³³.

Som nævnt i indledningen er analysen opbygget i kategorier, der er oprettet for at gøre
trolddomstroen forståelig i en nutidig kontekst. Det, der analyseres, er dermed trold-
domstroen, som den præsenterer sig indenfor den aktuelle kategori. I hvert afsnit vil den
pågældende kategori blive præsenteret og defineret nærmere. Der inddrages desuden ar-
gumenter fra forskellige forskere i det omfang, det måtte være relevant. På denne måde vil
analysen forhåbentlig kunne bidrage til forståelsen af trolddomstroen.

Analysen vil først og fremmest være fokuseret på at klarlægge, hvordan trolddomstroen
havde basis i virkeligheden, da denne vinkel vil være en hjælp til at anskueliggøre lægfolks
forestillinger om trolddom. Den danske forsker Gustav Henningsen afviser trolddom som
en umulighed: 'De fleste af de ting, som heksene bliver dømt for: at have indgået pagt med
fanden, at have forgjort naboens ko eller "taget hans manddom", så han er blevet impotent,
er simpelthen umuligheder. Dermed ikke sagt, at disse ting ikke eksisterede i folks be-
vidsthed, men der var forskellige niveauer'³⁴. En anden dansk forsker, Alex Wittendorff,
argumenterer for, at menigmand i det 17. århundrede oplevede forvandlinger i dagligda-
gen, kemiske processer, der ikke umiddelbart kunne forklares vha. datidens rationalitet.

³⁰ Tørnsø, 1986, s. 21-23

³¹ Johansen, 1991, s. 18

³² Johansen, 1991, s. 18-19

³³ Tørnsø, 1986, s. 23

³⁴ Henningsen, 1991, s. 19

Dette affødte ifølge Wittendorff troen på trolddom³⁵. Dette projekt arbejder med trolddomstroen ud fra den forudsætning, at denne må have indeholdt elementer af virkelighed. Gustav Henningsen afskriver det virksomme i trolddommen med et pennestrøg, men hvis trolddommen virkelig var en umulighed, hvorfor eksisterede trolddomsprocesserne så? Trolddommen må have forekommet virkelig, i hvert fald for samfundseliten, der lovgav imod den. En trolddomsproces skulle indledes som civilt søgsmål, hvorfor lægfolk også må have haft deres egne forestillinger om trolddom. Således betrager dette projekt som udgangspunkt ikke trolddommen som en umulighed, ligesom det heller ikke stiller sig tilfreds med Wittendorffs forklaring på det magisk-religiøse univers. Der vil således ikke forekomme argumenter i stil med: 'menigmand vidste ikke bedre, og derfor måtte han forklare hverdagens mysterier med trolddom'. Tværtimod vil dette projekt sigte mod at undersøge, hvad der var virkeligt ved trolddomstroen ud fra den forudsætning, at dette må have været en medvirkende årsag til menigmands tro på trolddom.

Som afrunding på projektet vil der som tidligere nævnt være et diskussionsafsnit, der sammenholder analysens konklusioner om lægfolks forestillinger om trolddom med den lærde holdning til trolddom i det 17. århundrede. Den lærde holdning repræsenteres her af teologerne Peder Palladius, Hans Tausen og Niels Hemmingsen, samt af kongen og rigsrådet i form af 1617-forordningen *Troldfolk oc deres medvidere* (disse præsenteres alle i afsnit 4.0, der omhandler den danske trolddomslovgivning frem til det 17. århundrede). De omtalte teologer var alle toneangivende i dansk sammenhæng, og de skrev alle tekster, der direkte handlede om trolddom, hvorfor de er vigtige kilder til den lærde elites opfattelse af trolddom. 1617-forordningen er ligeledes en vigtig kilde, idet den for første gang i dansk retshistorie definerede trolddomsforbrydelsen.

³⁵ Wittendorff, 1988, s. 218

3.0 Forskningsoversigt

Hensigten med det følgende afsnit er at give en oversigt over litteraturen indenfor trolddomsforskningen. Forskningsoversigten er opdelt tematisk i tre dele. De første to dele omhandler de dele af litteraturen, der søger forklaringer på trolddomsprocessernes eksistens. Alle forfattere i de to første afsnit forsøger på hver deres måde af knytte processerne til forandringer i samfundet, men nogle af dem fremhæver samtidig Reformationen som en afgørende begivenhed. Således opregner forskningsoversigtens første del de forfattere, der tillægger Reformationen betydning, mens den anden del beskæftiger sig med de forfattere, der lægger hele vægten på mentale og strukturelle forandringer i samfundet. Den tredje og sidste del af forskningsoversigten beskæftiger sig med litteratur omhandlende lægfolks forestillinger om trolddom. Forskningsoversigten indledes med nogle generelle betragtninger om forskningslitteraturen, og de enkelte værker, der er anvendt i dette projekt, sættes i forhold til hinanden. Derefter behandles hver enkelt bog specifikt.

Den moderne trolddomsforskning udspringer af amatørhistorikeren Henry Charles Lea arbejde. Lea udgav bogen *Materials Toward a History of Witchcraft*, hvori han argumenterede for, at troldfolkene var uskyldige mennesker, der blev forfulgt af en nådesløs kirke³⁶. Margaret Murray udgav i 1921 sit værk *The Witch-Cult in Western Europe*, og hun betragtede ligesom Lea troldfolkene som virkeligt eksisterende væsner, der blev forfulgt af Inquisitionen. Ifølge Murray bekendte troldfolkene sig til en ældgammel præ-kristen religion centreret omkring en gud, der kunne optræde i menneske- såvel om dyreskikkelse, og som for samtidens kristne øvrighed var identisk med Djævelen³⁷. Murray argumenterer for, at denne festlige kult må have forekommet '[...] quite incomprehensible to the gloomy Inquisitors and Reformers who suppressed it'³⁸. Murrays teori er nærmest fast inventar i enhver forskningsoversigt, oftest fordi forfatteren ønsker at tage afstand fra hendes argumenter, der efterhånden er helt og aldeles afskrevet af forskningen.

Moderne trolddomsforskning regnes på både dansk og internationalt plan fra midten af 1970'erne. Internationalt er emnet i dag genstand for megen forskning. Dette har resulteret

³⁶ Kallestrup, 2007, s. 26

³⁷ Murray, 2007, s. 10-12

³⁸ Murray, 2007, s. 14

i, at mængden af engelsksproget litteratur alene er overvældende, hvorfor det er tvingende nødvendigt at sortere i denne litteratur for at finde frem til den mere læseværdige del af denne. Den internationale trolddomsforskning har hidtil haft en tendens til at være meget regionalt og lokalt orienteret³⁹. I 1966 udgav Carlo Ginzburg bogen *I Benandanti* (senere udgivet på engelsk under titlen *The Night Battles*). Dette værk fik dog ingen større betydning for forskningsdebatten i 1960'erne, da det først blev oversat til fransk og engelsk i 1980'erne⁴⁰. Ginzburgs arbejde var en del af en tendens i forskningen, der ledte til en erkendelse af, '[...] at menigmand ikke nødvendigvis delte elitens kultur og trosforestillinger⁴¹. Dette var banebrydende, da forskningen tidligere i høj grad havde været rettet mod magthavernes forestillingsverden⁴².

For trolddomsforskningen var 1970'erne et skelsættende årti, da englænderen Norman Cohn og amerikaneren Richard Kieckhefer uafhængigt af hinanden afviste, at trolddomsforfølgelserne begyndte allerede i middelalderen. Tidligere havde det været almindeligt anerkendt, at den første trolddomsproces fandt sted i Toulouse i 1275, men i dag hersker der i forskningen enighed om, at processerne først begyndte i det 15. århundrede⁴³. 1970'erne var også årtiet, hvor mange regionale studier af trolddom så dagens lys, startende med Alan Macfarlanes *Witchcraft in Tudor and Stuart England* fra 1970, der har dannet grundlag for senere forskeres arbejde⁴⁴.

I modsætning til den internationale forskning er samlingen af danske værker ganske overskuelig, idet dansk trolddomsforskning de seneste 30 år har været præget af få aktører. Den danske forskning har ligesom den internationale primært beskæftiget sig med den nationale kontekst og lokalstudier. Undtagelsen er Gustav Henningsen, der i bogen *Heksenes Advokat* har analyseret en stor trolddomssag fra Baskerlandet. I løbet af 1980'erne gennemgik det danske kildemateriale i en række universitetsspecialer rets-, social-, og kirkehistoriske undersøgelser. I dette projekt benyttes tre af disse specialer, nemlig Merete Birkelunds *Troldkvinden og hendes anklagere* (1983), Kim Tørnsøs *Djævletro og folkemagi* (1986), samt Karsten Sejr Jensens *Trolddom i Danmark 1500-1588* (1982). Yderligere har historikeren Alex Wittendorff markeret sig med sin mentalitetshistoriske tilgang til trolddoms-

³⁹ Kallestrup, 2009, s. 16

⁴⁰ Johansen, 1982, s. 402

⁴¹ Kallestrup, 2007, s. 28

⁴² Kallestrup, 2007, s. 28

⁴³ Johansen, 1982, s. 402-403 & Kallestrup, 2007, s. 26-27

⁴⁴ Johansen, 1982, s. 406

processerne⁴⁵. Hovedværket indenfor dansk trolddomsforskning er Jens Chr. V. Johansens disputats *Da Djævelen var ude...* fra 1991⁴⁶. Det nyeste danske værk er bogversionen af Louise Nyholm Kallestrups Ph.D., *I Pagt med Djævelen* fra 2009.

3.1 Reformationen som afgørende begivenhed

Karsten Sejr Jensen forsøger i sit universitetsspeciale fra 1982, *Trolddom i Danmark 1500-1588*, at finde en forklaring på, hvornår og hvorfor trolddomsprocesserne fandt sted i Danmark. For Jensen bliver Reformationen en afgørende begivenhed, idet han argumenterer for, at trolddomsprocesserne begyndte i tiden omkring og især efter Reformationen. Ifølge Jensen var denne begivenhed desuden af afgørende betydning, fordi afskaffelsen af katolicismen i Danmark efterlod et vakuum, som troldfolkene kunne udfylde. Protestantismen prædikede skyld og synd, og da dyrkelse af helgener og relikvier var bandlyst, havde menigmand ingen mulighed for at formilde den strenge Gud eller afhjælpe sygdom og ulykker. Ved at bruge trolddom som årsagsforklaring blev sygdom og ulykker straks mere håndgribelige, og det var muligt at udpege en konkret syndebuk⁴⁷. Jensen argumenterer for, at den verdslige lovgivning faktisk forsøgte at bremse udviklingen i trolddomsprocesserne, men at det juridiske system havde svagheder, der bevirkede, at de svagest stillede i samfundet blev udsatte. Samfundets struktur i det 16. århundrede fungerer for Jensen som et helt centralt argument, idet han påpeger, at '1500-tallets danske samfund var [...] et meget tæt kollektivistisk og patriarkalsk samfund, hvor alle var afhængige af alle. Under disse omstændigheder kunne det ikke undgås, at der opstod gnidninger folk imellem, og disse gnidninger kunne udarte sig til fjendskaber [...]'⁴⁸. Et fjendtligt forhold mellem anklager og anklagede var, ifølge Jensen, et centralt tema i trolddomsprocesserne. Yderligere bevirkede det tætte samfund, at folk holdt øje med hinanden, samt at angsten for injurier, der kunne skade en persons omdømme, voksede. Jensen finder, at efterhånden som 'restriktionerne blev forstærkede og menneskenes indre skyld øgedes, så steg også behovet for at komme af med de aggressioner dette skabte'⁴⁹. Dette var dog starten på en ond cirkel, der

⁴⁵ Kallestrup, 2007, s. 44-48

⁴⁶ Kallestrup, 2009, s. 17

⁴⁷ Jensen, 1982, s. 87-88

⁴⁸ Jensen, 1982, s. 88-89

⁴⁹ Jensen, 1982, s. 90

resulterede i et endnu større behov for sydebukke i form af troldfolk, og efterhånden som trolddomsprocesserne tog til, blev folk endnu mere bange for at udtrykke deres aggressioner og havde således brug for flere sydebukke, osv.⁵⁰.

Jens Chr. V. Johansen hører også til blandt de forfattere, der søger at afdække, hvilke sociale sammenhænge, der lå bag de danske trolddomsprocesser. Johansens disputats *Da Djævelen var ude...* fra 1991 hører til blandt de absolute hovedværker indenfor den danske trolddomsforskning⁵¹. Der er tale om en socialhistorisk undersøgelse, som gennemgår de norrøjske kilder. Johansen har i sin disputats lagt et stort stykke arbejde i at kategorisere de tilgængelige kilder og lave statistikker over de anklagedes køns- og aldersfordeling, civilstand, geografiske fordeling, osv. *Da Djævelen var ude...* er et meget værdifuldt bidrag til den danske forskning på grund af denne kategorisering af trolddomsprocesserne. Johansen har således ikke blot gjort livet lettere for trolddomsforskere, han har også skabt muligheden for at se de danske trolddomsfølgelser i en europæisk kontekst, samt at lave sammenlignende studier⁵².

Johansen argumenterer for, at Reformationen var et vendepunkt, der medførte ændringer i retning af et mere restriktivt samfund. Dette skabte i løbet af det 16. århundrede grobund for trolddomsbeskyldningerne. Johansen fremhæver 1617-forordningen *Troldfolk oc deres medvidere* som et centralt led i stramningen af grebet om samfundet. Johansen går så vidt som at kalde forordningen en del af et 'moralsk korstog'⁵³. 1617-forordningen havde ifølge Johansen en effekt på befolkningen, idet antallet af trolddomsprocesser steg kraftigt fra 1617.

At hævde, at forordningen skabte denne stigning ville være ukorrekt, for som påvist må der have ligget en bevidst politik bag forordningens udstedelse, men der kan ej heller være tvivl om, at forordningen var stærkt medvirkende til, at befolkningen i højere grad førte processer. Der kan således tales om en form for gensidig påvirkning⁵⁴.

Johansen søger at afdække de socio-økonomiske og mentale sammenhænge, der lå bag trolddomsprocesserne i Jylland i det 17. århundrede⁵⁵. Fx fremhæver Johansen de kirkeli-

⁵⁰ Jensen, 1982, s. 87-90

⁵¹ Kallestrup, 2009, s. 17

⁵² Kallestrup, 2009, s. 16-17

⁵³ Johansen, 1991, s. 38

⁵⁴ Johansen, 1991, s. 39

⁵⁵ Johansen, 1991, s. 13

ge myndigheders ønske om at styre meningsdannelsen. 'Kampen mod de "kloge folk" var i høj grad et udtryk for forsøget på at få indført den rene protestantiske tro'⁵⁶. Johansen argumenterer for, at de kloge folk var et problem for kirken, fordi de fjernede angsten for, at sygdomme og ulykke var Guds straf, og dermed var kloge folk med til at fjerne folks syndsbevidsthed. Kirken fremhævede netop syndsbevidstheden, men dermed øgede den samtidig folks behov for at lægge egen skyld og syndsbevidsthed over på andre. 'Reelt betød det, at til trods for, at kirken ikke direkte førte sin propaganda mod den skadevoldende trolddom, så lagde den indirekte grunden til trolddomsprocesserne i Danmark'⁵⁷.

Louise Nyholm Kallestrups bog *I pagt med Djævelen* fra 2009 er det nyeste bidrag til den danske trolddomsforskning. *I pagt med Djævelen* er et sammenlignende studie af danske og italienske trolddomsprocesser, hvori to rækker af sager fra henholdsvis Aalborg og den italienske by Ortobello gennemgås. Kallestrups bog er ret usædvanlig, da sammenlignende studier ikke forekommer særlig ofte indenfor trolddomsforskningen. Bogens sigte er at aflive en række myter, som, Kallestrup hævder, hersker udenfor historikerkredse. Ifølge Kallestrup siger disse myter, at inkquisitionen i det katolske Italien skulle have været specielt brutal, mens det protestantiske Danmark var mere humant⁵⁸. Da Kallestrups bog er et sammenlignende studie, er hovedvægten naturligvis lagt på dette, hvilket betyder, at der ikke er nogen længere diskussion af, hvorfor trolddomsprocesserne opstod. Imidlertid fremhæver Kallestrup Reformationen som en afgørende begivenhed. I tiden efter Reformationen var den religiøse situation i Europa meget anspændt. På den ene side stod katolikkerne, der 'var overbevist om, at de som havde brudt med den katolske tro måtte have misforstået den katolske lære'⁵⁹. Protestanterne, derimod, 'var overbeviste om, at protestantismen var en "bedre ordening"⁶⁰, og de ville for alt i verden undgå katolsk genrejsning. Kallestrup siger, at der både blandt katolikker og protestanter fandtes en overbevisning om, at den rette tro skulle sikres gennem sognebørnene. 'Kun hvis sognebørnene efterlevede troen på rette vis, kunne opstande undgås. Det er i denne kontekst Europas trolddomsfølgelser skal læses. En kontekst, hvor øget kontrol med sognebørnenes tro og moral kom til at stå højt på magthaveres dagsorden'⁶¹.

⁵⁶ Johansen, 1991, s. 35

⁵⁷ Johansen, 1991, s. 35

⁵⁸ Kallestrup, 2009, s. 15-16

⁵⁹ Kallestrup, 2009, s. 13

⁶⁰ Kallestrup, 2009, s. 13

⁶¹ Kallestrup, 2009, s. 13-14

3.2 Processerne knyttet til mentale og strukturelle forandringer

Den engelske historiker Alan Macfarlane udgav i 1970 bogen *Witchcraft in Tudor and Stuart England*. I den første del af bogen undersøger Macfarlane nyt kildemateriale, der er dukket op i England, men det primære formål med bogen er en sociologisk analyse af trolddomssager fra Essex i England. Macfarlane ønsker at belyse, hvilke typer af personer der var involverede i trolddomssager, samt hvilken funktion trolddom havde i samfundet⁶². Som en grundlæggende betingelse for trolddomsprocessernes opståen i Essex angiver Macfarlane en generel tro på, at det var muligt for en person at skade et andet menneske fysisk gennem ikke-fysiske midler. En anden betingelse var andelen af fysiske lidelser, der forekom i et samfund, samt hvordan dette samfund valgte at tackle disse lidelser. Hvis et dødsfald fx krævede en emotionel forklaring, kunne dette lede til, at en person blev anklaget for trolddom. Macfarlane skriver, '[t]o blame a witch was to explain misfortune in personal terms'⁶³. Ulykke kunne ifølge Macfarlane forklares på tre måder; ulykken kunne komme fra Gud, fra en anden person eller fra den person, der var ramt af ulykken. Ved at anklage en såkaldt troldkvinde var det muligt at fraskrive sig et personligt ansvar for ulykken. Endelig argumenter Macfarlane for, at trolddomsprocesserne i England var et produkt af sociale og økonomiske ændringer i det 16. og 17. århundrede. Ændringer i den økonomiske situation skabte en gruppe af rigere bønder, der måtte tage sig af de fattige og ældre. Macfarlanes argument er, at gruppen af ældre mennesker '[...] became an increasing source of anxiety. To refuse them was to break a whole web of long-held values'⁶⁴. Ifølge Macfarlane lå der altså en grundlæggende konflikt mellem idealer og faktisk opførsel bag trolddomsprocesserne⁶⁵. Han uddyber ikke dette synspunkt yderligere, men han mener tydeligt, at en anklage for trolddom var en måde at 'komme af med' ældre mennesker, der var blevet en byrde.

Gustav Henningsen, der er forhenværende overarkivar ved Dansk Folkemindesamling, hører til blandt de danske forskere, der har beskæftiget sig mest med trolddomsprocesser både i dansk og europæisk sammenhæng. Han udgav i 1981 sin engelsksprogede disputats om den spanske inkquisition, *The Witches' Advocate*⁶⁶. Henningsens værk er senere udgivet på

⁶² Macfarlane, 1970, s. 6-11

⁶³ Macfarlane, 1970, s. 203

⁶⁴ Macfarlane, 1970, s. 206

⁶⁵ Macfarlane, 1970, s. 200-206

⁶⁶ Kallestrup, 2009, s. 16

dansk med titlen *Heksenes advokat*. Bogen gennemgår den største hekseproces, der kendes til. Denne proces fandt sted i begyndelsen af 1600-tallet i Baskerlandet, og den havde næsten 2000 anklagede og 5000 mistænkte. Det særlige ved denne proces ligger dog ikke kun i dens størrelse, men også i '[...] de undersøgelser af hekseforfølgelsens årsager og mekanismer, som blev udført af den rationalistisk indstillede inkvisitor Alonso de Salazar Frías'⁶⁷. Salazar lod de anklagede komme til orde, så de kunne fortælle deres historie, hvilket var et særsyn. Ifølge Henningsen var det Salazars rationalistiske indstilling der forhindrede, at disse trolddomssager udmundede i massedomfældelser. Således går *Heksenes advokat* bagom processerne og fortæller, hvordan de anklagede blev udsat for overtalelser, mishandlinger og trusler i deres landsbyer, hvilke optrin, der fandt sted i retssalen, inden forhøret blev ført til protokols, samt hvordan de anklagede efterhånden forstod, hvilke bekendelser, der ventedes af dem⁶⁸. Henningsen argumenterer for, at årsagen til trolddomsprocesserne i Baskerlandet var 'en social atmosfære ladet med gamle uafgjorte mellemværender, som man lod stå hen på grund af manglende beviser'⁶⁹. Henningsen finder i sit kilde materiale belæg for, at de anklagede troldfolk i lokalsamfundet havde ry for at være dårlige naboer, der ofte kom i klammeri med andre og som stjal, når de kunne komme til det, og '[...] i bondelandsbyer, hvor heksetroen er stærk, er en "dårlig nabo" næsten synonymt med en heks'⁷⁰. Da en ung pige i landsbyen Zugarramurdi beskyldte andre i byen for at være troldfolk, tog sagen for alvor fart, da befolkningen i landsbyen nu pludselig havde en forklaring på, hvorfor ulykker og dødsfald skete⁷¹. Henningsens afhandling skiller sig ud fra den øvrige danske litteratur, fordi Henningsen ikke er historiker, men folklorist. Dermed arbejder Henningsen ud fra antropologiske metoder og ofte med studier 'i marken'⁷². Henningsens folkloristiske fokus viser sig tydeligt i hans interesse for, hvordan hverdagen har været for de trolddomsanklagede.

Merete Birkelund udgav i 1983 sit speciale i form af bogen *Troldkvinden og hendes anklagere*. Bogen har karakter af en kildeundersøgelse, fordi der ifølge Birkelund mangler kildeundersøgelser indenfor trolddomsforskningen. Som årsag til trolddomsprocessernes op-

⁶⁷ Henningsen, 1981, s. 9

⁶⁸ Henningsen, 1981, s. 9

⁶⁹ Henningsen, 1981, s. 19

⁷⁰ Henningsen, 1981, s. 19

⁷¹ Henningsen, 1981, s. 19-22

⁷² Kallestrup, 2007, s. 45

ståen angiver Birkelund 'den lærde holdning til emnet'⁷³. Birkelund skriver, at trolddomsprocesserne startede i Centraleuropa, da lærde knyttede begreber som djævpagt og sabbat sammen med befolkningens tro på trolddom. Denne lærde forståelse af trolddom kom til Danmark fra udlandet, men i Danmark betragtede de verdslige myndigheder trolddom som et almindeligt kriminelt forhold grundet den danske akkusatoriske procesform, der stod i modsætning til den inkvisitoriske, som var fremherskende mange andre steder i Europa⁷⁴. Birkelund er imidlertid også optaget af processernes funktion i samfundet. Her fremhæver hun i særlig grad de usikre livsbetingelser og befolkningens hjælpeløshed overfor ulykker og sygdomme som årsag til trolddomsprocesserne. For Birkelund bliver placering af skyld dermed trolddomsprocessernes vigtigste funktion⁷⁵. *Troldkvinden og hendes anklagere* er primært medtaget i dette projekt, fordi Birkelund benytter sig af en metode meget lig den, som benyttes her.

En forfatter, der ligeledes er optaget af sociale og mentale sammenhænge, er Kim Tørnsø, hvis bog *Djævletro og folkemagi* fra 1986 hører til blandt den række af universitetsspecialer, der i løbet af 1980'erne beskæftigede sig med trolddomsprocesserne. Tørnsø gennemfører en undersøgelse af retsreferater fra trolddoms- og udlæggelsessager i området omkring Ribe. Formålet er at 'udvide forståelsen af den betydningsmæssige sammenhæng og de dynamikker i samfundets selvforståelse, der medførte trolddomsprocesserne'⁷⁶. Tørnsø afviser, at trolddomsprocesserne kan forklares ud fra bestemte hændelser eller handlinger. I stedet må processerne forstås som en del af mentale og strukturelle sammenhænge i det 16. og 17. århundrede. Tørnsø arbejder med to forskellige forståelser af trolddom, den kirkelige og den folkelige. Den folkelige trolddomsopfattelse havde eksisteret gennem århundreder sideløbende med kristendommen, og dette fortsatte igennem hele perioden med trolddomsprocesser. Tørnsøs hypotese er, at '[k]irken gjorde troldfolkene til samfundsfjender af værste slags', og dermed blev troldfolkene også langt farligere i den folkelige opfattelse, hvorfor beskyttelses- og modtrolddom ikke længere udgjorde tilstrækkelig beskyttelse mod skadevoldende trolddom. Ifølge Tørnsø var kirken altså en afgørende faktor, der bevirkede, at den folkelige holdning til trolddom tog en mere aggressiv drejning med voldsommere reaktioner end tidligere⁷⁷.

⁷³ Birkelund, 1983, s. 112

⁷⁴ Birkelund, 1983, s. 112

⁷⁵ Birkelund, 1983, s. 113-114

⁷⁶ Tørnsø, 1986, s. 7

⁷⁷ Tørnsø, 1986, s. 7 & 123-124

3.3 Litteratur om forestillingsverdener

Historikeren Carlo Ginzburg er en af de absolute pionerer indenfor studier i forestillingsverdener. I 1966 udgav han bogen *I Benandanti*, der i 1983 blev udgivet på engelsk under titlen *The Night Battles*. Ginzburg argumenterer i *The Night Battles* for eksistensen af en frugtbarhedskult i området Friuli i Italien. Kulten eksisterede ifølge Ginzburg fra omkring 1570, og dens medlemmer, I benandanti, fungerede som beskyttere af høsten og markernes frugtbarhed. Dette var ganske uforståeligt for Inkquisitionen, der tolkede I benandantis naturlige møder som sabbatmøder, hvor Djævelen blev tilbedt⁷⁸. Ifølge Ginzburg lykkedes det Inkquisitionen at transformere I Benandantis tro på sig selv som anti-troldfolk og beskyttere af høsten til troldfolk og tilbedere af Djævelen. Blandt Ginzburgs andre berømte værker er *Il formaggio e i vermi* fra 1976. Bogen er oversat til dansk med titlen *Osten og ormene*. I denne bog bevæger Ginzburg sig endnu engang i omegnen af Friuli, hvor han analyserer en trolddomssag mod mølleren Menocchio, der var usædvanlig, fordi han både kunne læse og skrive. Menocchio havde sin helt egen, hjemmelavede skabelsesteori: '[...] jord, luft, vand og ild var blandet sammen, og at der af den mængde efterhånden opstod en masse, netop ligesom ost bliver til i mælk, og i den opstod orme, og de blev til englene'⁷⁹. Ginzburg forsøger at afdække, hvilke værker Menocchio havde læst og dermed hvad der lå til grund for hans uortodokse lære. Desuden er Ginzburg interesseret i, hvorfor Inkquisitionen gjorde så meget ud af sagen imod ham.

Keith Thomas' bog *Religion and the Decline of Magic* fra 1980 hører til blandt de fremtrædende værker i dette projekt. Thomas gennemfører en undersøgelse af trolddomstro i England i det 16. og 17. århundrede, og hans hovedformål er at forklare, hvilken rolle fx magiske ritualer og trolddomstro spillede i menneskers liv. Disse fænomener havde ifølge Thomas ofte en praktisk funktion, fx som forklaring på ulykker, der tilsyneladende ramte vilkårlige mennesker. Thomas finder, at denne folkelige forestillingsverden spillede en rolle, der placerede sig tæt op af den etablerede kirkes rolle i samfundet: '[...] they (folkelig tro på trolddom, red.) seemed to be discharging a role very close to that of the established church and its rivals. Sometimes they were parasitic upon Christian teaching; sometimes they were in sharp rivalry to it'⁸⁰. Thomas argumenterer for, at den folkelige forestillings-

⁷⁸ Ginzburg, 1983, s. xx & Hobsbawm, 1983, s. ix

⁷⁹ Ginzburg, 2006, s. 32

⁸⁰ Thomas, 1980, s. ix

verdens primære funktion var at give en forklaring på menneskelig ulykke. Dette skyldtes farerne ved at leve i et meget usikkert miljø, hvor den gennemsnitlige levealder var meget lav, hvor sygdomme florerede pga. dårlig hygiejne, og hvor eksempelvis en brand kunne fratage en person alt, hvad vedkommende ejede i løbet af ganske få timer⁸¹.

I dansk sammenhæng er historikeren Alex Wittendorff blandt de forskere, der har beskæftiget sig suverænt mest med fortidige forestillingsverdener. Wittendorff er stærkt inspireret af den franske Annalesskole. Det kommer fx til udtryk, når han i bogen *Rejsen mod virkeligheden* fra 1986 skriver, at historiske kilder først kan forstås '[...] når vi opfatter dem som produkt af menneskers bevidsthed og alt det, der har været bestemmende for den'⁸². I *Rejsen mod virkeligheden* såvel som i artiklen "*Fire stolper holder et skidehus*" fra 1988 beskriver Wittendorff reformationstidens og 1600-tallets forestillingsverden, som han betegner som magisk-religiøs. Wittendorff arbejder med et skarpt skel mellem menigmand og teologer; menigmand levede i en forestillingsverden sammenvævet af folketro, gamle katolske ritualer og protestantisme, hvorimod teologerne havde et dualistisk livssyn, der opererede med det gode og det onde, dvs. Gud og Djævel⁸³. Ifølge Wittendorff eksisterede der et skarpt skel mellem det, teologerne betragtede som '[...] "papistiske" levn, men som i vid udstrækning var identisk med eller uløseligt forbundet med den almene forestillingsverden'⁸⁴. For Wittendorff er trolddomsforfølgelserne et produkt af 'en af tidens samfundskonflikter'⁸⁵. Trolddomsprocesserne handlede således grundlæggende om meningsdannelsen og om statens og kirkens ret til at forklare og definere virkeligheden. Fordi det danske samfund i det 16. og 17. århundrede havde karakter af et klassesamfund, arbejder Wittendorff med to kulturer i samfundet, den offentlige (og dominerende) kultur, som var repræsenteret ved den herskende klasse, samt en folkelig modkultur, som i høj grad var mundtlig. Staten og kirken ønskede at fremhæve den offentlige kultur, men ifølge Wittendorff havde den jævne befolkning imidlertid en tendens til at holde fast ved den folkelige kultur.

Det kunne godt være, at det forholdt sig, som præster og øvrigheder lod sig forlyde med, men hvad skulle man gøre, når gigten plagede eller koen blev syg. Man var ikke

⁸¹ Thomas, 1980, s. 5-17

⁸² Wittendorff, 1986, s. 3

⁸³ Wittendorff, 1988, s. 216-223

⁸⁴ Wittendorff, 1988, s. 223

⁸⁵ Wittendorff, 1988, s. 230

til sinds at lade sig overtale til konsekvent at udrydde sine troldfolk og derved afskære sig fra de gennem århundreder velprøvede muligheder, der lå her⁸⁶.

Wittendorff ser 1617-forordningen *Troldfolk oc deres medvidere* som en central del af et opgør mellem disse to kulturer, idet forordningens kriminalisering af trolddom blev efterfulgt af et signifikant opsving i troldomsprocesserne i Danmark⁸⁷.

En anden dansk forsker, der har beskæftiget sig med lægfolks forestillingsverden, er Gustav Henningsen. I bogen *Heksejægeren på Rugård* gennemgår Henningsen en række troldomsprocesser fra herregården Rugård på Djursland i 1685-1687. Ved gennemgangen af kilderne forsøger Henningsen at tegne et billede af '[...] den magiske underverden i slutningen af 1600-tallet'⁸⁸, samt hvordan denne skiftede fra egn til egn. Med bogen tegner Henningsen således et portræt af de anklagede i hekseprocesserne på Rugård. Han argumenterer for, at de fleste mennesker i slutningen af det 17. århundrede levede i to forskellige forestillingsverdener, en kristen og en magisk; '[...] side om side med deres kristne opdragelse havde de fleste mennesker fået indpodet et sæt magiske forestillinger om hemmelige love og sammenhænge, som styrede deres tilværelse [...]'⁸⁹. Henningsen tilkendegiver ikke direkte sin mening om, hvorvidt der var et skarpt skel mellem disse to forestillingsverdener, men noget tyder på, at han netop opererer med sådan et skel. Han skriver fx, at de gejstlige og verdslige myndigheder i slutning af det 17. århundrede gennem de sidste 150 år havde gjort sig store anstrengelser for at rydde op i den magiske underverden⁹⁰. Dette indikerer, at Henningsen deler Wittendorffs mening om, at troldomsprocesserne skal ses som et udtryk for ensretning af meningsdannelsen.

The Realities of Witchcraft and Popular Magic in Early Modern Europe af Edward Bever hører til blandt de nyeste værker om forestillingsverdener, idet bogen er fra 2008. Samtidig har bogen en central plads i dette projekt. Gennem detaljerede undersøgelser af troldoms-sager fra Württemberg i Tyskland søger Bever at svare på, hvordan troen på trolddom ('witchcraft and magic'⁹¹) var funderet i virkeligheden. Bevers sigte er at belyse, at '[...] there was more to the beliefs than scholars have generally assumed, to enrich the discussion of the wider role and significance of witchcraft and magic in early modern society and

⁸⁶ Wittendorff, 1986, s. 46

⁸⁷ Wittendorff, 1988, s. 230-237

⁸⁸ Henningsen, 1991, s. 23

⁸⁹ Henningsen, 1991, s. 19-20

⁹⁰ Henningsen, 1991, s. 23

⁹¹ Bever, 2008, s. xiv

culture [...]'⁹². Som sagt baserer bogen sig på en kildeundersøgelse, hvilket i sig selv er ret traditionelt, men det virkelig interessante ved denne bog er, at den arbejder tværfagligt. Således inddrager Bever fx nyere værker om psykologi i sin analyse af troen på trolddom. Dette gør han, fordi det interdisciplinære arbejde kan være med til at forklare, hvordan troen på trolddom opstod i folk og hvorfor denne tro blev taget så alvorligt'⁹³. Dette perspektiv gør *The Realities of Witchcraft...* til en bog, som belyser trolddomstroen fra en anderledes vinkel end tidligere værker. I dette projekt er Bevers argumenter interessante, fordi de kan være med til at forklare, hvorfor troen på trolddom tilsyneladende var så udbredt i det 17. århundrede. Ved at anvende moderne viden om bl.a. medicin og psykologi bliver det muligt at forklare, hvorfor menigmand i det 17. århundrede troede på det virksomme i trolddom, idet denne moderne viden kan forklare, hvilke mekanismer, der lå bag trolddommen. Dermed kommer der fokus på, hvilke elementer af virkelighed, der gjorde trolddomstroen så udbredt. Af denne grund har Bever en central plads i analyseafsnittene vedr. skadevoldende og gavnlig trolddom.

⁹² Bever, 2008, s. xiv

⁹³ Bever, 2008, s. xv

4.0 Trolddomslovgivningen i Danmark frem til det 17. århundrede

Dette afsnit opridser kort trolddomslovgivningen i Danmark fra Jyske Lovs trolddomspara-
ra-
graf til 1617-forordningen *Troldfolk oc deres medvidere*. Endvidere inddrages dele af
den teologiske diskussion om trolddom i det 16. og 17. århundrede. Således præsenteres
også de teologer, hvis synspunkter drages frem i diskussionsafsnittet. Først knyttes der dog
nogle kommentarer til trolddomsfølgelser i resten af Europa i forhold til i Danmark.

Trolddomsprocesser er nemlig ikke noget dansk fænomen, men på nogle punkter adskiller
de danske processer sig fra dem, der blev ført i mange andre europæiske lande. I størstedele-
len af Europa var den inkvisitoriske procesform fremherskende, idet denne juridiske frem-
gangsmåde efterhånden havde afløst den akkusatoriske, men den sidstnævnte blev dog be-
varet i Danmark. Den akkusatoriske procesform fungerede sådan, at retten kun trådte
sammen, hvis der forelå en konkret anklage, og desuden var anklager og domstol uafhæng-
ige af hinanden. Den inkvisitoriske procesform gav imidlertid retten mulighed for at træde
i funktion uden en egentlig anklage, og domstol og anmelder bestod i langt hovedparten af
tilfældene af samme person(er). For Danmarks vedkommende fik den akkusatoriske pro-
cesform den konsekvens, at de danske processer ikke udviklede sig til masseprocesser, som
det ellers var tilfældet mange andre steder i Europa, hvor den inkvisitoriske procesform var
fremherskende. Det var karakteristisk for masseprocesser, at den intellektuelle elites fore-
stillinger om Djævelen spillede en stor rolle⁹⁴. I modsætning til dette står de områder, hvor
den akkusatoriske procesform blev anvendt (fx. Danmark, England og Norge); her var pro-
cesserne præget af '[...] frygten og hadet på landsbyniveau'⁹⁵. Louise Nyholm Kallestrup
peger på, at den akkusatoriske procesform betød, at det blev '[...] menigmands trolddoms-
begreb, som var afgørende for, om der havde fundet en kriminel handling sted'⁹⁶.

I tiden ca. 1050 til 1617 blev trolddom kun omtalt sporadisk i den kirkelige og verdslige
lovgivning, og lovparagrafferne omhandlede mest processuelle forhold. Det var først i for-
ordningen *Troldfolk oc deres medvidere* fra 1617, at trolddomsforbrydelsens materielle

⁹⁴ Birkelund, 1983, s. 13-16

⁹⁵ Birkelund, 1983, s. 16

⁹⁶ Kallestrup, 2007, s. 152

indhold blev omtalt⁹⁷. Dette afsnit gennemgår den danske trolddomslovgivning i løbet af disse ca. 600 år.

Den første henvisning til eksistensen af trolddom i Danmark stammer fra 1080, hvor pave Gregor VII omtalte dette i et brev til den danske konge, Harald Hen⁹⁸. Den tidligste egentlige lovgivning om trolddom findes i Skånske kirkelov kap. 7⁹⁹ og Sjællandske kirkelov kap. 11¹⁰⁰, der begge stammer fra omkring 1170. Begge paragraffer handler om trolddom og forgørelse ved manddrab. Desuden indeholder Jyske Lov en trolddomsparagraf. Jyske Lov blev vedtaget i 1241, og i løbet af senmiddelalderen kom den efterhånden til at gælde for hele det danske rige. Kapitlet om trolddom var dog ikke en del af den originale lovtekst, idet det først er tilføjet efter 1400¹⁰¹. Lovteksten lyder:

Om Trolddom. Hvis en Mand beskylder en anden for, at han har forgjort noget, som tilhører ham, med Trolddom, og den sagsøgte ikke vedgaar, men nægter det, og Sagsøgeren beediger Sigtelsen mod ham, da skal den sagsøgte værge sig med Nævn i Kirkesognet, saavel overfor Sagsøgeren som over for Biskoppen¹⁰².

Alt tyder på, at der fandtes to mulige procedurer i sager om trolddom, afhængigt af om der var tale om gavnlige eller skadevoldende trolddom. Kirken havde formentlig den fulde jurisdiktion over sager, der involverede gavnlige trolddom, og spåning og helbredelsestrolddom blev straffet ved bod og afsværgelse, hvorefter den skyldige fik syndsforladelse. Imidlertid anså kirken al trolddom som kætteri, hvorfor teologer argumenterede for, at retsforfølgelsen altid burde finde sted ved en kirkelig domstol. Hvis der var tale om skadevoldende trolddom, lå jurisdiktionen hos den verdslige myndighed. I virkeligheden var skadevoldende trolddom både en religiøs og verdslig forbrydelse, fordi begge instanser havde en interesse i at retsforfølge den skyldige. For den verdslige øvrighed var det vigtigt at placere skylden for den forvoldte skade hos nogen af hensyn til lokalsamfundet¹⁰³. Til trods for de sparsomme oplysninger der findes om senmiddelalderens forfølgelse af trolddom, ved vi altså alligevel, at trolddomssager blev set som en blanding af religiøse og verdslige forbrydelser. 'Den verdslige øvrighed og befolkningens forståelse af trolddom som en ska-

⁹⁷ Johansen, 1991, s. 20

⁹⁸ Publiceret i Christensen, Hermansen & Nielsen, 1975, 1. række, 2. bd., s. 23-25

⁹⁹ Skånske kirkelov (Iuul & Kroman, 1945-1948, bd. 2, s. 227-241)

¹⁰⁰ Sjællandske kirkelov (Iuul & Kroman, 1945-1948, bd. 2, s. 227-241)

¹⁰¹ Johansen, 1991, s. 20 & Kallestrup, 2009, s. 69-70

¹⁰² Jyske Lovs trolddomsparagraf (Iuul & Kroman, 1945-1948, bd. 2, s. 224)

¹⁰³ Jensen, 1982, s. 13-14

devoldende forbrydelse snarere end en religiøs har nødvendiggjort en verdslig lovgivning, der retsforfulgte trolddommen netop som en sådan¹⁰⁴.

I 1521 udsendte Christian II sin landslov, hvori paragrafferne 78 og 79 handlede om trolddom. Disse paragraffer indeholder ikke noget nyt mht. indholdet i forbrydelsen, der stadig blev anset som værende af materiel karakter¹⁰⁵. Denne lov nåede dog ikke at få større betydning, da kongen blev afsat i 1523¹⁰⁶.

Reformationen kom til at betyde en øget angst for Djævelen, både i Danmark og resten af Europa, "den onde" blev den centrale figur i den lærde forståelse af trolddom i Europa¹⁰⁷. Således fik Djævelen en betydelig rolle i trolddomslovgivning og skrifter om trolddom over hele Europa¹⁰⁸. Dette ses bl.a. også hos de danske teologer, Peder Palladius og Hans Tausen, der præsenteres nedenfor.

Peder Palladius var uddannet i Wittenberg, og da han i 1537 vendte hjem til Danmark, blev han straks udnævnt til biskop over Sjælland. Palladius var en ivrig reformator, der drog på visitatsrejse i hver en afkrog af sit stift, hvilket hans berømte Visitatsbog vidner om¹⁰⁹. Visitatsbogen indeholder et kapitel specifikt om trolddom, 'Om Troldkvinder, en formaning og undervisning'¹¹⁰. I dette kapitel lægger Palladius ud med at advare jordemødre mod at signe og mane over fødende kvinder, hvorefter han opfordrer sine sognebørn til at angive alle kvinder, der kunne signe og mane. Palladius refererer yderligere til skarer af troldfolk, der er blevet retsforfulgt og brændt i hele det danske rige, mens de resterende troldfolk ifølge Palladius skulle være jaget vildt¹¹¹. Louise Nyholm Kallestrup tolker dette som overdrivelse, der skulle give befolkningen det indtryk, at en massiv kampagne mod trolddom var sat i gang. På samme måde tolker hun Palladius' næste advarsel¹¹². Palladius skriver, at kongelige embedsmænd arbejder 'undercover' for at lokke troldfolkene i fælden:

Der kan komme til dig hofmænd forklædt som bønder, med en klud om benet, som de løser op og lader dig kigge på. De spørger dig til råds og siger:

¹⁰⁴ Kallestrup, 2009, s. 71

¹⁰⁵ Christian II's landslov (Johansen, 1991, s. 21)

¹⁰⁶ Kallestrup, 2009, s. 71

¹⁰⁷ Kallestrup, 2009, s. 71

¹⁰⁸ Kallestrup, 2009, s. 71

¹⁰⁹ Jensen, 1982, s. 16

¹¹⁰ *En Visitatsbog* (genudgivet af Lausten, 2003), s. 117-119

¹¹¹ *En Visitatsbog* (genudgivet af Lausten, 2003), s. 117

¹¹² Kallestrup, 2009, s. 73

”Kære kvinde, jeg har hørt, at I kan signe. Se hvilket ben, jeg har. Kender I ikke til en måde, som I kan signe på over det?”

Det gør de, for at de kan få et ord af din mund, som røber dig. Så griber de straks fat i dig, for at du kan bringes hen til galgen og brændes til gloende aske med skind og ben, kød og krop¹¹³.

Hans Tausens trolddomsopfattelse kan ses i hans Hyrdebrev fra 1542. Tausen var biskop i Ribe, og i dette brev advarer han resten af Ribes gejstlighed mod trolddom med særligt henblik på spåning¹¹⁴. For Tausen var troldfolkene 'djævelens apostelinder'¹¹⁵, der gjorde sig skyldige i synd mod Gud ved at bryde det første bud. Ifølge Tausen var troldfolkene farlige, fordi de med deres evner kunne fjerne folks syndsbevidsthed, og kirken arbejdede i årene efter reformationen netop hårdt på at indskærpe denne syndsbevidsthed¹¹⁶. Karsten Sejr Jensen ser Palladius' og Tausens fokusering på spåning og gavnlig trolddom som bevis på, at de danske reformatoriske præster ikke nærrede den samme frygt for Djævelen, som fx Martin Luther gjorde. I stedet var de inspirerede af Melanchton, og de så først og fremmest trolddom som kætteri¹¹⁷.

I løbet af det 16. århundrede kom der i Danmark yderligere to processuelle bestemmelser om trolddom. Københavnske Reces af 1547 indeholdt to paragraffer om trolddomssager:

Paragraf 8: Item skal ei heller nogen udeske meniske eller nogre andre, som forvunden ere for nogen uerlig sag tiufve, foredre, troldkarle eller troldkvinder sta til troende enten udi vintisbiurd eller udi andre maade, i hvad de ville sige eller vitne paa nogen.

Paragraf 17: Item skal ingen pinlige forhøris, uden den er tilforne forvunden til døde for nogen ugierning¹¹⁸.

Danmark havde ingen omfattende trolddomsprocesser i det 16. århundrede, og dette skyldes til dels Københavnske Reces. Andre steder i Europa ses det, at tortur og efterfølgende udlæggelser af andre troldfolk kunne sætte omfattende processer igang, men paragraf 8 forhindrede dette. Paragraffen bestemmer, at ingen kunne dømmes på en udlæggelse alene, og desuden var det sådan, at en konkret skade altid skulle bekræftes gennem uvildige vid-

¹¹³ *En Visitatsbog* (genudgivet af Lausten, 2003), s. 119. Kursiv i original.

¹¹⁴ Hans Tausens hyrdebrev (Rørdam, 1870, s. 237-261)

¹¹⁵ Hans Tausens hyrdebrev (Rørdam, 1870, s. 237-261)

¹¹⁶ Jensen, 1982, s. 18 & Kallestrup, 2009, s. 75

¹¹⁷ Jensen, 1982, s. 19

¹¹⁸ Københavnske Reces (Johansen, 1991, s. 21-22)

ner. Paragraf 17 sagde, at den anklagede skulle dømmes til døden, førend tortur var tilladt. I praksis betød det, at den anklagede ikke kunne tortureres til at tilstå, for en aftvungen tilståelse alene var ikke nok til at få vedkommende dømt. Jens Chr. V. Johansen skriver, at der ikke hersker tvivl om, at paragraf 17 blev fulgt af myndighederne, der førte et strengt tilsyn med trolddomsprocesserne¹¹⁹. Louise Nyholm Kallestrup fremhæver, '[...] at paragraf 8 og 17 trak en klar grænse mellem den *anklagede* for trolddom og den *dømte*. Sondringen forbedrede den anklagedes retssikkerhed, og som konsekvens spredte processerne sig ikke i samme omfang som syd for grænsen'¹²⁰.

I 1576 kom Kalundborgske Reces, der fortsat skulle sikre retssikkerheden for de anklagede¹²¹. Recessens paragraf 8 fastslår, at enhver, der var kendt skyldig ved 1. instans, skulle have sin sag prøvet ved landstinget, inden dommen blev eksekveret¹²². Recessen var foranlediget af en fynsk sag fra 1573, hvor det var kommet kongen for øre, at en kvinde var blevet dømt ved 1. instans, og at dommen var blevet eksekveret, inden den var blevet prøvet ved landstinget. Med Kalundborgske Reces sendte myndighederne et signal om, at sager om trolddom blev taget meget alvorligt. Samtidig sikrede bestemmelsen også, at dømte for trolddom fik deres sager vurderet af upartiske personer. Tilsyneladende var Kalundborgske Reces ligesom Københavnske Reces med til at bremse antallet af dømte i trolddomssager i et stykke tid¹²³.

I løbet af det 16. århundrede var den anden generation af protestantiske reformatorer kommet til. Blandt disse var Niels Hemmingsen en ledende skikkelse. Hemmingsen var professor i teologi ved Københavns Universitet fra 1553 til sin afsættelse i 1579, og således hørte han til blandt den intellektuelle og åndelige elite i Danmark. Ligesom Peder Palladius og Hans Tausen havde Hemmingsen studeret i Wittenberg, hvor han var blevet stærkt inspireret af Phillip Melanchton, som var bibelhumanist. Hemmingsens beundring for Melanchton kom til at præge den danske kirke i en sådan grad, at årene 1569-1617 kaldes for Phillippismens tidsalder. Hemmingsens tilslutning til Melanchtons lære blev imidlertid også enden på hans virke som professor ved Københavns Universitet, da han i 1574 blev inddraget i striden om nadverlæren. Luthers lære og den Augsburgske trosbekendelse sagde, at Jesu blod og legeme virkelig var til stede under nadveren, mens Melanchton havde udviklet en

¹¹⁹ Johansen, 1991, s. 22

¹²⁰ Kallestrup, 2009, s. 76. Kursiv i original.

¹²¹ Johansen, 1991, s. 22

¹²² Kalundborgske Reces (Rørdam, 1886, s. 269-270)

¹²³ Johansen, 1991, s. 22 & Kallestrup, 2009, s. 77

lære, der fastslog, at blod og legeme kun var symbolsk tilstedeværende under nadveren, hvilket mindede om den calvinistiske opfattelse¹²⁴. I 1574 udgav en række toneangivende lærde i Wittenberg et skrift, der priste den calvinistiske nadverlære som den sande lære. Disse lærde blev pågrebet og fængslet af kurfyrsten af Sachsen, der var lutheraner. Under afhøringerne havde de anklagede påpeget, at Niels Hemmingsen ligeledes bekendte sig til denne nadverlære. Kurfyrsten var den danske konge, Frederik II's, svoger, og kurfyrsten ønskede handling fra Frederik II. Den danske konge ønskede ikke religionsuro i Danmark, og han pålagde derfor i første omgang Hemmingsen at trække sine argumenter om nadverlæren tilbage. Dette var imidlertid ikke nok for kurfyrsten, og enden på sagen blev, at Hemmingsen blev suspenderet fra sit professorat¹²⁵.

Striden om nadverlæren fortæller noget om Hemmingsens fremtrædende status både på den danske og den europæiske scene. Samtidig er Hemmingsen interessant, fordi han som den eneste danske teolog i det 16. århundrede udgav flere skrifter, der specifikt handlede om trolddom. Af disse er det mest berømte *En undervisning af den hellige skrift, hvad man dømme skal om den store og gruelige gudsbespottelse som sker med trolddom signelse og manelse og anden sådan Guds hellige navn og ords vanbrug* (herefter *En undervisning...*). Denne udaterede tekst er på 80 sider, og den indeholder anvisninger mod trolddom og spådomme. Hemmingsen fastslår, at trolddom er misbrug af Guds ord og kirkens symboler. Hos Hemmingsen skæres gavnlige såvel som skadevoldende trolddom over en kam, og han efterlyser strengere straffe for alle former for trolddom¹²⁶. Kallestrup har tolket Hemmingsens fremhævelse af den gavnlige trolddom som et opråb til myndighederne om, at der var et alvorligt hul i lovgivningen, som udelukkende kriminaliserede skadevoldende trolddom. Således '[...] anså Hemmingsen det som sin (og kirkens) pligt at oplyse øvrigheden om dens ansvar (over for Gud)¹²⁷. Kallestrup fremhæver yderligere, at oversættelsen af *En undervisning...* til dansk gjorde teksten til et meget anvendeligt redskab i Hemmingsens kamp for at overbevise de danske myndigheder om, at den gavnlige trolddom skulle kriminaliseres på lige fod med den skadevoldende¹²⁸.

Der gik helt til oktober 1617, før Hemmingsens ønske om stramning af lovene vedrørende trolddom gik i opfyldelse. Den 12. oktober 1617 udsendtes forordningen *Troldfolk oc deres*

¹²⁴ Jensen, 1982, s. 20-21

¹²⁵ Kallestrup, 2009, s. 77-78 & Jensen, 1982, s. 21

¹²⁶ *En undervisning...*, via Jensen, 1982, s. 20-25

¹²⁷ Kallestrup, 2009, s. 80

¹²⁸ Kallestrup, 2009, s. 78-82

medvidere i anledningen af 100-året for Luthers første offentlige optræden i Wittenberg. For første gang i den danske lovgivning mod trolddom blev forbrydelsen defineret og straffene lagt fast¹²⁹. Det særlige ved forordningen er, at den skelner mellem gavnlig og skadevoldende trolddom. Udøvere af gavnlig trolddom skulle dømmes til at miste deres boeslod samt til landsforvisning, mens der i sager om skadevoldende trolddom fortsat skulle dømmes efter paragraf 8 i Kalundborgske Reces, der beordrede dødsstraf¹³⁰. Med denne forordning gjorde kongen, Christian IV, bekæmpelsen af trolddom til hele samfundets ansvar, idet forordningen også som noget nyt kriminaliserede troldfolkenes *medvidere*. Dvs. at de, der havde kendskab til udøvelse af trolddom, havde pligt til at melde det, ellers blev de selv straffet som *medvidere*. Forordningen er desuden præget af en streng luthersk ortodoksi, der kræver uniformitet og centralisering. Denne ortodoksi havde gjort sit indtog efter Hemmingsens afsættelse fra Københavns Universitet, og den tilskrives traditionelt Hans Poulsen Resen, der var professor i teologi ved Københavns Universitet fra 1591, samt Sjællands biskop fra 1615. Hvor Hemmingsen havde lagt op til, at angrende udøvere af gavnlig trolddom skulle have milde straffe, var Resen anderledes hård, idet han så alle former for trolddom som udtryk for en djævelpagt. Forordningen angav dog, at udøvere af gavnlig trolddom skulle have en mildere straf, og Kallestrup mener, at dette skyldtes rigsråderne skepsis overfor bl.a. Resens holdning; '[k]un for dem med bevidst intention om at skade, dvs. de "rette troldfolk", skulle straffen være på livet'¹³¹.

Med udsendelsen af 1617-forordningen signalerede myndighederne, at trolddom blev betragtet som en yderst alvorlig forbrydelse. Johansen mener, at dette kan have spillet en rolle i den markante vækst i antallet af processer efter 1617. I hvert fald konkluderer han, at der sandsynligvis har været tale om en form for gensidig påvirkning mellem forordningen og befolkningens vilje til at føre processer mod troldfolk. Han opgør antallet af jyske processer fra 1609-1987 til 494, hvoraf 60 % (eller 297 processer) fandt sted i perioden 1617-1625, hvilket er ret enestående, også set i en europæisk kontekst¹³².

I 1683, hvor trolddomsprocesserne var ved at ebbe ud, udsendtes Danske Lov. Loven byggede på 1617-forordningen, og der skelnedes stadig mellem forskellige former for trolddom, dog mere nuanceret. 1617-forordningen skelnede kun mellem skadevoldende trold-

¹²⁹ Johansen, 1991, s. 23-24

¹³⁰ Forordning om troldfolk oc deres medvidere (Rørdam, 1886, s. 59-61)

¹³¹ Kallestrup, 2009, s. 84-85

¹³² Johansen, 1991, s. 39-41

dom (djævlepagt) og gavnlige trolddom. Danske Lov indeholdt stadig denne skelnen, men den skadevoldende trolddom var nu yderligere opdelt i djævlepagt og skadevoldende trolddom uden djævlepagt¹³³. Merete Birkelund påpeger, at Danske Lov var justeret efter retspraksis, efter det havde vist sig, at næsten samtlige domfældelser i trolddomssager ikke havde drejet sig om djævlepagten, men om den materielle skadevoldende trolddom. Straffen for djævlepagt var bålet, hvilket var i tråd med sædvanen, men faktisk havde bålstraf ikke lov hjemmel før udsendelsen af Danske Lov. Skadevoldende trolddom uden djævlepagt straffedes med arbejde på livstid i jern, mens den gavnlige trolddom stadig udløste en landsforvisning og fratagelse af den dømtes boeslod. For første gang var straffene ens for adelige og ikke-adelige. Yderligere skete der med Danske Lov den ændring, at kirkenævningene blev afskaffet, og trolddomssager behandledes nu som alle andre straffesager, bortset fra appellen til landstinget, der stadig var obligatorisk. I 1686 blev appellen til landstinget udvidet; dommene måtte for eftertiden først eksekveres når de havde været indbragt for Højesteret. Danske Lov var således den første til at udstikke klare retningslinier for straf og proces¹³⁴.

Det særligt karakteristiske ved den danske trolddomslovgivning var således, at den frem til 1617-forordningen betonede den materielle skade, som skadevoldende trolddom havde forvoldt, mens kætteri-aspektet i trolddommen blev nedtonet. Reformationen medførte ganske vist en øget angst for Djævelen, men pga. de Københavnske og Kalundborgske Recesser førte dette ikke til flere dømte for trolddom. Fordningen af 1617 indførte for første gang straf for gavnlige trolddom, men denne straf var stadig mildere end straffen for udøvelse af skadevoldende trolddom. Det kan antages, at 1617-forordningen var en medvirkende årsag til, at antallet af processer steg markant i årene 1617-1625. Danske Lov, der udsendtes i 1683, skelnede yderligere mellem djævlepagt og skadevoldende trolddom uden djævlepagt. Loven udstak desuden retningslinier for straf og proces.

¹³³ Danske Lov, sjette bog, 1. kapitel, art. 9-13 (Secher, 1911, s. 862-864)

¹³⁴ Birkelund, 1983, s. 31

5.0 Hvem blev anklaget?

Jens Chr. V. Johansen gennemfører i sin disputats *Da Djævelen var ude...* en gennemgribende undersøgelse af, hvilke personer der hyppigst blev anklaget for trolddom. Johansen indleder med at fastslå den '[...] kendsgerning, at det var helt bestemte personer, der blev anklaget'¹³⁵. Herefter oplister han en række faktorer, der gjorde sig gældende i 'udvælgelsen' af de troldfolk, der blev anklaget¹³⁶. Dette afsnit er udelukkende bygget på Johansens undersøgelse, da den er meget dybdegående og ret enestående for danske forhold.

I de jyske processer spillede trolddomsrygtet en afgørende rolle for, om en person blev anklaget.

'I så godt som alle de jyske processer vidnede et stort udsnit af sognets beboere, enten i kirken eller på tinge, om den anklagedes rygte. De kunne være uenige herom, således at nogle udtalte, at den anklagede besad et trolddomsrygte, andre at vedkommende havde et ærligt rygte, eller de kunne i enighed oplyse, at hun havde et ærligt – respektivt et trolddomsrygte'¹³⁷.

Dette trolddomsrygte kunne være opstået på forskellige måder, og omkring en tredjedel af tilfældene lykkes det rent faktisk Johansen at spore, hvor et sådant rygte stammer fra. Ligeledes påviser Johansen, at nogle af de anklagede godt selv vidste, at de havde et dårligt rygte. Trolddomsrygtet kunne også være en belastning for den berygtede familie; der findes eksempler på, at en berygtet troldkvindes datter også fik trolddomsrygte. En persons rygte var altså af største vigtighed, men alligevel var et dårligt rygte alene ikke nok til at få en formodet troldkvinde eller –mand dømt ved landstinget. I sager, der kun byggede på rygter, blev den anklagede næsten altid idømt en betinget frifindelse af landstingsdommerne¹³⁸.

Ophavssituationen til et trolddomsrygte var ofte en konkret hændelse, men der skulle som regel yderligere incitament til, før den berygtede person blev anklaget for trolddom. Der kunne fx være tale om en udlæggelse, dvs. at en dømt troldkvinde eller –mand angav en person. Andre gange ser det ud til, at antallet af anklager mod en person efterhånden havde

¹³⁵ Johansen, 1991, s. 47

¹³⁶ Johansen, 1991, s. 47

¹³⁷ Johansen, 1991, s. 48

¹³⁸ Johansen, 1991, s. 48-51

hobet sig op, og at vedkommendes naboer har følt, at de nu måtte skride ind overfor vedkommende¹³⁹.

Når en person først havde rygter for at udøve trolddom, blev der lagt ekstra godt mærke til, om vedkommendes handlinger var mistænkelige. Det er dog karakteristisk for trolddomsrygter, at de kunne være endog meget gamle. Johansen finder eksempler på rygter, der har løbet i 40-50 år, inden den berygtede rent faktisk blev anklaget. De fleste sager handler dog om forgørelser, der går ca. 10-12 år tilbage i tiden¹⁴⁰.

Johansen finder, at troldfolk ofte blev tillagt et hævn-motiv for et eller flere overgreb, som hun eller han havde været udsat for. Dette ses især i vidnernes forklaringer, da det, som tidligere nævnt, er karakteristisk for de danske trolddomsprocesser, at den anklagede er tavs, mens anmelderen og vidnerne gør rede for sagens sammenhæng. Ønsket om hævn kunne fx udspringe af, at den formodede troldkvinde eller –mand var blevet nægtet en almisse, når vedkommende bad om det. Der kunne også være tale om en social konflikt, som fx et skænderi eller provokerende eller uhøflig optræden, der så var endt i en forgørelse. Johansen argumenterer desuden for, at allerede berygtede troldfolk oftere blev behandlet uhøfligt og måske blev de oven i købet bevidst provokeret. Paradoksalt nok blev en berygtet troldkvinde eller –mand ikke kun set på med mistænksomme øjne, når vedkommende skældte ud eller på anden måde kunne tænkes at ville hævne sig. Hvis vedkommende var alt for venlig og bekymret for andres ve og vel, kunne dette også opfattes som værende mistænkeligt¹⁴¹. 'Troldfolkene var på denne måde enten for utålelige som naboer eller alt for gode, og det var således ikke selve ordet, der havde betydning, men den sammenhæng, hvori det blev udtalt, der var afgørende'¹⁴². Johansen peger på, at dette var en ond cirkel,

[...] for med det opståede trolddomsrygte ville enhver "mistænkelig" handling eller ytring nøje blive overvåget, og hvis der siden skete noget, var det endnu et bevis på, at hun var en troldkvinde. Samtidig presseses hun dog fra tid til anden til at handle på en måde, der svarede til opfattelsen af en troldkvinde. Så nyttede det intet, at hun optrådte

¹³⁹ Johansen, 1991, s. 50-51

¹⁴⁰ Johansen påpeger, at vidnerne i trolddomssagerne ikke sætter konkrete årstal på de omtalte hændelser. Derfor må det tages i betragtning, at vidnerne muligvis ikke husker rigtigt, når de fx udtaler, at deres gris døde for 12 år siden som følge af en forgørelse. Der er snarere tale om en form for relativ kronologi, hvor de forskellige vidneudsagn blev sat i forhold til hinanden tidsmæssigt (Johansen, 1991, s. 53-54).

¹⁴¹ Johansen, 1991, s. 54-56

¹⁴² Johansen, 1991, s. 55-56

venligt over for sine naboer, det var blot endnu et tegn på, at det drejede sig om en troldkvinde¹⁴³

Yderligere peger Johansen på, at troen på at trolddom blev benyttet kan være med til at vise, hvilken position den mistænkte havde i samfundet. Han erklærer sig enig med Keith Thomas, der påpeger, at en beskyldning for udøvelse af trolddom kun er plausibel, hvis den anklagede stod lavere end sit offer på den sociale og økonomiske rangstige. Hvis den anklagede havde haft en højere position i samfundet, ville det ikke være nødvendigt for vedkommende at bruge trolddom for at få hævn¹⁴⁴.

Forskningen har gennem tiderne været meget optaget af det faktum, at størstedelen af de trolddomsanklagede var kvinder, hvilket har gjort sig gældende over hele Europa. I de jyske processer var 9 ud af 10 anklagede kvinder. Johansen påpeger, at det relativt store antal mænd, nemlig omkring 50, udelukker muligheden for, at der blot var tale om kvindehad. I stedet argumenterer han for, at kvinderne ofte var mere udsatte, både socialt og fysisk. Hvis en kvinde blev udsat for et overgreb fra en mand, havde hun reelt kun mulighed for at give igen med en verbal forbandelse pga. sin fysiske underlegenhed. Kvinder kom meget sjældent i slagsmål med mænd¹⁴⁵.

Johansen har også undersøgt aldersfordelingen blandt de jyske troldfolk, og han finder, at langt størstedelen af de anklagede var ældre (25-50 år) eller gamle (over 50 år) efter hans egen inddeling. Dette er dog behæftet med en vis usikkerhed, da det i mange tilfælde er svært at uddrage den anklagedes præcise alder fra kildematerialet. Johansen anser det dog for sandsynligt, at de anklagede var oppe i årene, da det tog lang tid at opbygge et trolddomsrygte. Han finder ligeledes støtte til sit argument hos Alan Macfarlane, der fremhæver spændinger mellem generationerne som årsag til de anklagedes høje alder i de engelske processer¹⁴⁶. Yderligere peger Johansen på, at størstedelen af de anklagede tilsyneladende var gift. Dette tillægger han dog blot det faktum, at størstedelen af kvinderne var gift i det 17. århundrede¹⁴⁷.

De jyske trolddomsprocessers geografiske placering forekommer ved første øjekast vilkårlig, idet nogle områder havde mange processer, mens andre gik helt fri. Johansen påviser

¹⁴³ Johansen, 1991, s. 57

¹⁴⁴ Johansen, 1991, s. 57

¹⁴⁵ Johansen, 1991, s. 61-62

¹⁴⁶ Johansen henviser til: Marfarlane, *Witchcraft*, p. 161

¹⁴⁷ Johansen, 1991, s. 64-66

ikke desto mindre, at Østjylland i lange perioder var næsten fri for processer, mens Vestjylland havde mange processer i de fleste herreder. Området, hvor Limfjorden løber ud i Vesterhavet, var det sted i Jylland, hvor allerflest trolddomsprocesser fandt sted. Dette område var et såkaldt marginaljordsområde, hvor grænsen mellem overskud og underskud var hårfin for bønderne, hvorfor fx en kos død kunne have forfærdelige følger (Johansen påviser også, at størstedelen af trolddomsanklagerne handlede om ulykker, der truede eksistensgrundlaget for de ramte¹⁴⁸). Hvor dyrkningsfællesskaber var udbredte i Østjylland, var Vestjylland præget af enkelte, spredte gårde, hvor beredvilligheden til at hjælpe hinanden muligvis ikke har været stor. Johansens konklusion er derfor, at de omfattende processer i Vestjylland skyldtes, at de vestjyske bønder ikke havde råd til at have troldfolk gående omkring og forårsage ulykker¹⁴⁹.

Johansens undersøgelse af de jyske processer viser altså, at en trolddomsproces typisk startede mange år inden selve sagen gik i gang. Den anklagede havde ofte et trolddomsrygte, der havde løbet over mange år, nogle gange flere årtier. Dette rygte betød, at der blev holdt ekstra godt øje med den berygtedes handlinger, der kunne virke mistænkelige og bidrage yderligere til vedkommendes trolddomsrygte. Ofte var trolddomsrygtet alene ikke nok til at starte en proces; der skulle yderligere incitament til, måske i form af en udlæggelse. Størstedelen af de anklagede var kvinder, fordi disse ofte var i dårligere stillet socialt og fysisk. Desuden var de fleste af disse kvinder tilsyneladende gift og oppe i årene. Det ser også ud til, at risikoen for at blive anklaget for udøvelse af trolddom var markant størst i Vestjylland, der havde det største antal processer i løbet af det 17. århundrede.

¹⁴⁸ Johansen, 1991, s. 60

¹⁴⁹ Johansen, 1991, s. 66-69

6.0 Hvordan en trolddomssag typisk forløb

Som overskriften antyder, skal dette afsnit give læseren et overblik over den almindelige praksis ved trolddomssager, som de blev ført i Jylland i det 17. århundrede. Denne gennemgang støtter sig i særlig grad til Jens Chr. V. Johansens gennemgang. Beskrivelser af trolddomssagers forløb kan fx også findes hos Merete Birkelund.

I Danmark blev trolddomprocesserne som tidligere nævnt behandlet efter den akkustoriske fremgangsmåde. Dvs. at trolddomssager ofte startede som civile søgsmål, hvor den forurettede part anlagde sag mod den formodede troldkvinde eller -karl. Der findes dog enkelte eksempler på, at det offentlige rejste en trolddomssag. Anklagen skulle rejses ved den mistænkte værning, altså ved det herreds-, birke- eller byting som mistænkte bopæl hørte under. I praksis foregik det ofte sådan, at anmelderen (dvs. sagens forurettede part) på tinget beskyldte den mistænkte for udøvelse af skadevoldende trolddom. Når en sådan anklage var fremlagt, skulle der ifølge lovgivningen stilles borgen (kaution), hvis den mistænkte fortsat skulle være på fri fod. I de tilfælde, hvor der ikke blev stillet borgen, blev den mistænkte fængslet. Der findes meget få oplysninger om antallet af gange, hvor der er blevet stillet borgen for en mistænkt, men i to sager fra Jylland fremgår det, at der er blevet krævet henholdsvis 200 og 500 rigsdaler i borgen. Dette er så overvældende beløb, at det må formodes, at det i mange tilfælde ikke har været muligt at stille borgen for den mistænkte. Alt tyder således på, at den mistænkte ofte blev fængslet, enten hos anklageren eller hos øvrigheden. Fængsling kostede dog også penge, og der findes også eksempler på, at anklageren ikke havde råd til at betale disse udgifter¹⁵⁰.

På tinget var det op til anmelderen selv at føre sin sag og bevise, at den mistænkte havde forvoldt skade ved trolddom. Det var almindelig praksis, at mindst en af dem, der havde fremsagt beskyldningerne, skulle lægge hånden på den mistænkte hoved '[...]' og med højeste ed beskyldte vedkommende for at være en "vitterlig troldkvinde/karl" og årsag til ulykken¹⁵¹. Johansen finder, at dette punkt var af yderste vigtighed for sagens videre forløb, idet der findes eksempler på, at landstingsdommerne nægtede at behandle en sag, fordi

¹⁵⁰ Johansen, 1991, s. 26 & Jensen, 1982, s. 40

¹⁵¹ Johansen, 1991, s. 27

håndspålæggelsen ikke havde fundet sted¹⁵². Den i sagen fremlagte vidneførelse skulle prøves af et nævningeting, som Jyske Lov foreskrev. Denne bestemmelse ser imidlertid ud til at være blevet tolket forskelligt i de forskellige landsdele. Nogle steder havde dette ting karakter af mededsmænd valgt af den anklagede, mens der andre steder var tale om nævninge udnævnt af tinget. Tilsyneladende blev den sidstnævnte procedure efterhånden den almindeligste. Antallet af nævninge er ligeledes usikkert, men alt tyder på, at tolv var det sædvanlige antal, dog findes der eksempler på fjorten til seksten nævninge og et tilfælde, hvor der var 23¹⁵³.

Nævningenes ed havde ikke karakter af en endelig dom, den skulle snarere ses som en skyldig-ikke skyldig kendelse. Før 1576 var det derefter op til fogeden at afsige den endelige dom, men med Kalundborgske Reces blev det, som tidligere nævnt, bestemt, at de, der blev kendt skyldige ved værningetinget, skulle have deres sag prøvet ved landstinget. Ved landstinget var den anklagede selvfølgelig til stede, og desuden var der mindst en af anmelderne samt repræsentanter for nævningetinget. Tilsyneladende blev der ligeledes medbragt udskrifter fra retsprotokollen ved 1. instans. Landstingsdommerne traf deres afgørelse på grundlag af sagens dokumenter samt et kort mundtligt oplæg. Landstingsdommernes frifindelsesrate lå omkring de 50 procent. Johansen skriver, '[n]år alligevel op mod halvdelen undgik bålet, når de kom for landstingsdommerne i Viborg, skyldes det først og fremmest, at dommerne gik ud fra to principper ved deres votering: at vidneudsagn i "egen sag" ikke kunne anvendes, og at vidneudsagn om rygter ikke kunne tages for gode varer'¹⁵⁴. I de sager, hvor landstinget ikke stadfæstede nævningeeden, fik den anklagede oftest en betinget frifindelse, en såkaldt absolutio ab instantia. Dette var ikke en endelig frifindelse, men egentlig en udskydelse af sagen, der kunne tages op igen, hvis der kom nye beviser. Den anklagede blev således stadig betragtet som skyldig, og vedkommende måtte vende hjem med truslen om genoptagelse af sagen hængende over hovedet¹⁵⁵. 'Alt tyder på, at denne vished har virket disciplinerende i en sådan grad, at den indstævnedede må have gjort alt for at optræde ærligt, når vedkommende vendte hjem. Det var nemlig meget få sager, der kom tilbage til landstinget i Viborg for anden gang'¹⁵⁶.

¹⁵² Johansen, 1991, s. 27

¹⁵³ Birkelund, 1983, s. 36-37

¹⁵⁴ Johansen, 1991, 31

¹⁵⁵ Johansen, 1991, s. 28-32

¹⁵⁶ Johansen, 1991, s. 30

Hvis landstingsdommerne fandt den anklagede skyldig, skulle dommen derefter eksekveres, og som tidligere nævnt blev udøvelse af skadevoldende trolddom straffet med bålet. Inden da blev den dømte dog tortureret, jævnfør Københavnske Reces, der havde fastslået, at ingen måtte underkastes pinligt forhør, førend vedkommende var fundet skyldig og dømt til døden. Det pinlige forhør havde to formål: at få den dømte til at bekende sine synder, så vedkommende kunne blive frelst, samt at få den dømte til at udlægge andre troldfolk¹⁵⁷.

Spillede den juridiske fremgangsmåde en rolle for antallet af trolddomsprocesser i Danmark og for synet på trolddommen? I de jyske processer er der elementer, der trækker både i den ene og den anden retning. Som tidligere nævnt betød den akkusatoriske procesform, at de danske processer ikke udviklede sig til masseprocesser. Samtidig er denne procesform sandsynligvis også årsagen til, at den skadevoldende trolddom spillede så stor en rolle i processerne. En trolddomsproces startede jo netop som et privat, eller i nogle tilfælde offentligt, søgsmål efter en konkret skade havde fundet sted. På denne måde kan den akkusatoriske procesform siges at have været med til at udvikle et særligt syn på trolddommen. Den har med andre ord været med til at 'skabe' trolddom. Københavnske Reces og Kalundborgske Reces sikrede dog den anklagede en vis retssikkerhed, hvorfor ingen blev dømt for trolddom uden tilstrækkelige beviser. Hvis en mistænkt troldkvinde eller –karl imidlertid blev idømt bålstraf, blev vedkommende som nævnt underkastet tortur, hvilket til dels skete for at vedkommende kunne udlægge andre troldfolk. Det gav reelt den dømte muligheden for at hævne sig på mennesker, som vedkommende måske havde et udestående med. Det er tidligere nævnt, at en persons rygte spillede en altafgørende rolle. Hvis en person først havde fået et trolddomsrygte, begyndte anklagerne gerne at hobe sig op, hvilket i sidste ende ofte endte i endnu en trolddomsproces. På denne måde kunne udlæggelserne være med til at skabe nye troldfolk i andres bevidsthed. Derfra skulle den udlagte ikke afvige særlig meget, før hendes eller hans opførsel blev betragtet som værende mistænkelig. Således kan selve den akkusatoriske procesform og torturen siges at have skabt grobund for nye processer og nye forestillinger om trolddom, mens fx de Københavnske og Kalundborgske Recesser har trukket i den anden retning.

¹⁵⁷ Johansen, 1991, s. 33

7.0 Analyse

I analysen arbejdes der med første del af problemformuleringen:

Hvilke folkelige forestillinger om trolddom kommer til udtryk i retsdokumenter fra danske trolddomssager i det 17. århundrede?

Som det er beskrevet i afsnittet *Indledning og problemformulering*, vil analysen være opdelt i to overordnede afsnit omhandlende henholdsvis handling og effekt samt trosmæssige forestillinger. Disse to afsnit er yderligere inddelt i underafsnit.

7.1 Handling og effekt

7.1.1 Skadevoldende trolddom

Det følgende afsnit behandler den skadevoldende trolddom som den præsenteres i kildematerialet. Der begyndes med en generel indledning til den skadevoldende trolddom, der herefter opdeles i to underafsnit; loven ondt og forgørelser. Disse to underpunkter analyseres vha. eksempler fra kildematerialet, og samtidig inddrages der argumenter fra forskellige forskere, hvor det er relevant.

I Klelund i Vestjylland stod konen Apellone Thomaskone i 1620 anklaget for trolddom. Hun havde tilsyneladende været berygtet for udøvelse af trolddomskunster i mange år, og herredstinget havde krævet, at hun blev idømt bålstraf. Imidlertid skulle sagen først prøves ved Landstinget, hvilket den blev den 17. juni 1620. Blandt anklagerne mod Apellone var den, at hun for 36 år siden havde været indblandet i et skænderi med Hans Hansen (der nu var afdød). Apellone havde lovet Hans ondt, hvorefter han mistede syv gode køer, hvilket måtte skyldes trolddom fra Apellones side. Apellone havde ligeledes lovet en anden mand, Christen Thomsen, ondt, fordi han havde pantet fra hende for noget kirkegæld, som hun skyldte. Efterfølgende var Christen Thomsen blevet alvorligt syg; han var blevet ramt af krampe i tre af fingrene på sin venstre hånd, så de slet ikke kunne rettes ud. Han blev desu-

den vanfør og måtte holde sengen i 7 år, hvorefter han døde. Hovedanklageren i sagen var Anders Christensen fra Klelund. Om Apellones trolddomskunst kunne han berette, at han og Apellone engang havde haft en kontrovers over nogle tørv, som Apellone havde gravet, og som Anders havde smidt tilbage i tørvegraven. Apellone havde derefter udtalt, at det skulle han ikke blive rig af. Anders Christensen hævdede derfor, at Apellone havde taget helbredet fra hans nu afdøde far. Hun havde også taget livet af hans heste og mælken fra hans kones højre bryst. Det sidstnævnte var gået sådan for sig, at Apellone 3 år tidligere havde opsøgt Anders Christensens kone og bedt om at få noget mælk fra hendes bryst. Det skulle bruges til at kurere en anden kone for natild¹⁵⁸. Apellone fik, hvad hun bad om, men lige siden havde Anders Christensens kone haft store smerter og ikke noget mælk i sit højre bryst, selvom hun havde fået to børn i den mellemliggende tid. Dette beskyldte hun Apellone for at stå bag. Denne trolddomssag endte med, at Landstinget stadfæstede herredstingets dom over Apellone, og hun er dermed sandsynligvis blevet brændt på bålet¹⁵⁹. Sagen mod Apellone Thomaskone er valgt som indledning til dette afsnit, fordi hændelsesforløbet er meget typisk for en jysk trolddomssag. Som tidligere nævnt spillede den skadevoldende trolddom en afgørende rolle i de jyske trolddomsprocesser, der pga. den akkusatriske procesform oftest blev indledt som civile søgsmål, fordi anmelderen var blevet ramt af en konkret skade, som, han eller hun mente, skyldtes trolddom. Det er også tilfældet i ovennævnte sag, hvor hovedanklageren Anders Christensen efter at have haft et sammenstød med den trolddomsberygtede Apellone Thomaskone har været ude for en række uheld, som han tilskriver Apellones trolddomskunst og hendes uvilje imod ham. I sagen ses det, hvordan Apellone i tre forskellige tilfælde har lovet ondt, og at det i alle tre tilfælde er vedfaret. Hans Hansen mistede således sine køer, Christen Thomsen sit liv, Anders Christensen sin far og sine heste, mens hans kone mistede mælken i sit ene bryst. Begrebet at 'love ondt' dækker altså tilsyneladende over den forestilling, at en troldkvinde eller -karl var i stand til at skade sine medmennesker ved ordets kraft alene. Loven ondt er sammen med forgørelser blandt de almindeligste anmeldelser for skadevoldende trolddom i kilde materialet til dette projekt. I det følgende vil begge former for trolddom blive behandlet.

¹⁵⁸ Folkeligt navn for kvægsygdommen miltbrands-empfysem (<http://ordnet.dk/ods/opslag?opslag=ild>) - 1. juli 2010)

¹⁵⁹ Andersen, 1960, s. 126-130

Loven ondt

Det at love andre mennesker ondt fylder meget i det anvendte kildemateriale, hvor det i størstedelen af trolddomssagerne nævnes, at den anklagede på et eller flere tidspunkter har lovet andre mennesker ondt. Maren Jensdatter Kjøbmand i Gjersbøl i Thy, der i 1621 blev anklaget for trolddom (L.D.A. 1622, Fol. 9 f), var tilsyneladende meget flittig til at love andre mennesker ondt, når noget gik hende imod. Maren Kjøbmand blev fx beskyldt for at have taget livet af en ko efter hun var blevet nægtet en almisse. Maren havde lovet ondt: ”Du skal faa baade Skam og Skade, og det skal forvisnes og forværres for dig”¹⁶⁰. Straks efter var koen død, og Marens onde ønsker var dermed vederfaret. Maren Kjøbmand var ligeledes kommet i konflikt med en anden kvinde i byen, Anna Mogensdatter, over en kjole, som Anna havde købt af Maren for 4 daler og 4 skæpper byg. Maren havde imidlertid kun fået 3 skæpper byg, og for det lovede hun Anna ondt: ”Du skal faa baade Skam og Skade, for du vil ikke give mig det, du lovede mig. Jeg skal love dig, at du skal slide den med Sorg og Bedrøvelse”¹⁶¹. Snart derefter blev Anna grebet af en uforklarlig angst, der end ikke gik væk efter hun havde brændt kjolen. I Severin Christensen Sortfeldts behandling af sagen nævnes i alt otte tilfælde, hvor Maren Kjøbmand havde lovet ondt, og hvor det var vederfaret¹⁶².

I sagen mod Kirsten Pallesdatter fra Kjelst ved Varde blev det således også vidnet, at Kirsten havde lovet en mand ved navn Knud Jacobsen ondt, da han ved en bryllupsfest havde skubbet hende i møddingpølen. Kirsten var selvfølgelig blevet rasende og havde lovet ’[...] ham en ond Færd, saa han aldrig skulle faa et kristent Menneskes Død, men faa baade Skam og Skade’¹⁶³. Efter denne episode var Knud Jacobsen blevet ramt af adskillige ulykker og var til sidst afgået ved døden. Kirsten Pallesdatter havde også i et andet tilfælde med sine ord forvoldt et andet menneskes død. Kirsten var kommet i skænderi med en anden kvinde, Maren Nielskone, efter at Maren havde beskyldt Kirsten for at være en troldkvinde. Kirsten havde lovet Maren ’[...] en Djævels Færd’¹⁶⁴. Kort tid derefter, da Maren skulle hente tørv til ilden, faldt der nogle tørv ned over hende, og hun blev dræbt¹⁶⁵.

¹⁶⁰ Sortfeldt, 1919-1923, s. 5

¹⁶¹ Sortfeldt, 1919-1923, s. 6

¹⁶² Sortfeldt, 1919-1923, s. 3-7

¹⁶³ Kristensen, 1932, s. 141

¹⁶⁴ Kristensen, 1932, s. 142

¹⁶⁵ Kristensen, 1932, s. 141-142

De ovennævnte sager udgør blot en lille del af eksemplerne på, at der i det 17. århundredes forestillingsverden forekom en tro på, at troldfolk var i stand til at skade deres medmennesker alene ved ordets og onde ønskers kraft. I begge sager vidner flere af den mistænkte naboer, at vedkommende virkelig har lovet ondt. Denne tro fandtes altså hos menigmand, og i begge tilfælde blev mistænkte kendt skyldig ved Landstinget, hvilket tyder på, at dommerne ligeledes anerkendte denne tro på ordets magt. Eksemplerne viser yderligere, at troldfolkene tilsyneladende altid ramte deres ofre, hvor det gjorde rigtig ondt. Maren Kjøbmand havde forvoldt en kos død og ramt Anna Mogensdatter med en uforklarlig angst, og Kirsten Pallesdatter havde været årsag til to menneskers død. Tabet af en ko må have været et hårdt slag for ejerne, og Anna Mogensdatters pludselige angst må have forekommet hende uforståelig. Et voksent, arbejdsdueligt menneskes død må ligeledes have været et hårdt slag for en husstand. Det har tidligere været nævnt, at trolddomsanklager ifølge Jens Chr. V. Johansen ofte drejede sig om ulykker, der truede eksistensgrundlaget for de ramte, hvilket altså også er tilfældet her.

Troen på ordets magt var altså stærk i det 17. århundrede. Dette ses også i sagen mod Karen Madsdatter fra 1622 (L.D.A. 1622. Fol. 229 f. f.). Karen var blevet anklaget for trolddom, fordi hun var mistænkt for at have forgjort noget byg og derefter givet det til Niels Christensens kone med påbud om, at konen ikke måtte fortælle det til nogen. Dette havde konen indvilliget i, og hun havde fodret en hest med det omtalte byg. Hesten blev syg og døde, og konen måtte gå til bekendelse overfor sin mand. Derefter mistænkte Niels Christensen og hans kone Karen for at have forvoldt hestens død med sin gave. Karen var yderligere mistænkt for at have frataget mælkende fra og fordærvet øl hos andre i sognet. Ved Landstinget blev Karen dog frikendt, da anmelderne ikke kunne bevise, at hun havde lovet nogen ondt: 'Saa efterdi ikke udførdeligen bevises, at forskrevne Karen Madsdatter har lovet noget Menneske ondt, som dem derefter paa Liv eller Helbred skal være hændet eller vederfaret'¹⁶⁶. Dette eksempel viser, at ordets kraft udgjorde en vigtig bestanddel af troen på den skadevoldende trolddom. Når Karen Madsdatter ikke havde lovet ondt, kunne det reelt ikke bevises, at hun havde ønsket at skade nogen, og derfor blev hun frikendt. Karen Madsdatters sag kan findes hos Severin Christensen Sortfeldt, der også angiver to andre sager, hvor troldfolk er blevet frikendt, fordi det ikke kunne bevises, at de havde lovet ondt. Det drejer sig om Mette Bertelsdatter (L.D.A. 1625. Fol. 175 b) og Barbara

¹⁶⁶ Sortfeldt, 1919-1923, s. 12

Christensdatter (L.D.A. 1625. Fol. 51 f f.), der begge stod anklaget i 1625¹⁶⁷. Således kan det antages, at loven ondt blev betragtet som et bevis på, at en troldomsanklaget vitterligt havde ønsket, at det skulle gå vedkommendes medmennesker ilde.

Ifølge historikeren Edward Bever spiller den menneskelige psyke en stor rolle, når der tales om skadevoldende trolddom. I *Realities of Witchcraft and Popular Magic* argumenterer Bever for, at psykologiske faktorer kan påvirke menneskers fysik, idet psykologiske processer i høj grad har indflydelse på somatiske sygdomme. Kroppens reaktion på de psykologiske processer varierer fra person til person, men eventuelle sygdomme kan være fysiske reaktioner på stress. Bever definerer stress som: '[...] "a nonspecific automatic biological response to demands made upon an individual"'¹⁶⁸. Stress kan få kroppen til at reagere på allerede eksisterende sygdomme, fx hjertesygdomme, der kan være skyld i en persons pludselige død. Stress kan ligeledes påvirke tænderne, fordøjelsen, sexdriften etc. Således kan stress influere på menneskers helbred, men miljøets effekt skal ifølge Bever heller ikke underkendes, idet også stressede livssituationer kan indvirke på helbredet. Bever påpeger, at der ikke altid behøver at være tale om store, vigtige begivenheder, men at mindre irritationsmomenter og sammenstød ofte spiller en større rolle: 'Various studies have showed that hassles are strongly related to episodes of illness, even when there are no major life events to consider'¹⁶⁹. Yderligere findes der en tredje måde, hvorpå psykologiske processer kan påvirke helbredet. Stress kan nemlig også undertrykke immunforsvaret og dermed gøre personen mere sårbar overfor sygdomme. Denne sidstnævnte faktor bevirker, at psykologiske processer reelt set altid kan spille en rolle, når det kommer til fysiske sygdomme. 'And interestingly from the point of view of witchcraft beliefs, sources of stress vary in their effects on immunity, and "stressful events that are interpersonal in nature [...] are more likely to depress the immune system"'¹⁷⁰. Kroppens reaktioner på det svækkede immunforsvar kan altså have meget forskellige udtryk fra person til person. Bever påpeger, at dette er interessant i forhold til troen på skadevoldende trolddom. Troldfolk blev ofte anklaget for at være skyld i en lang række forskellige sygdomme, der ikke umiddelbart var forklarlige, og de bundede ofte i et sammenstød mellem den formodede troldkvinde eller – karl og dennes offer¹⁷¹.

¹⁶⁷ Sortfeldt, 1919-1923, s. 20

¹⁶⁸ Bever, 2008, s. 15

¹⁶⁹ Bever, 2008, s. 16-17. Bever citerer Brent Hafen.

¹⁷⁰ Bever, 2008, s. 18. Bever citerer bl.a. Brent Hafen.

¹⁷¹ Bever, 2008, s. 14-19

Det er også tilfældet i eksemplerne med Maren Kjøbmand og Kirsten Pallesdatter, der begge havde lovet ondt efter en konflikt med deres formodede offer. Både Maren og Kirsten ser ud til at have haft et hidsigt gemyt og en skarp tunge, mens Karen Madsdatter tilsyneladende ikke var så opfarende. Det er umuligt at komme med andet end formodninger om de anklagedes personlighed, men sikkert er det i hvert fald, at for både Maren og Kirstens vedkommende blev de onde ønsker vedfaret på måder, der umiddelbart kan synes uforklarlige. Bevers argumenter omkring stress giver mulighed for nye forklaringsmodeller, idet der åbnes op for den mulighed, at de enkelte konflikter har haft en stressende effekt på den part, der blev lovet ondt. Denne forklaringsmodel holder vand så længe der tales om menneskers helbred, men Maren Kjøbmand blev også beskyldt for at have taget livet af en ko ved at love dens ejer ondt. Bever skriver, at '[t]here is no question that animals' health is subject to psychosomatic influences, and there is no question that these psychosomatic influences include social relationships'¹⁷². Således har videnskabelige forsøg vist, at der er grund til at formode, at dyreejerens psykologiske velbefindende kan påvirke vedkommendes opførsel, hvilket tilsyneladende har indvirkning på dyrenes helbred¹⁷³. Dermed bliver det pludselig muligt, at Maren Kjøbmand indirekte var skyld i koens død, fordi hun skræmte dens ejer.

Om ordets påvirkning på psyken skriver Bever, at forbandelser '[...] can correspondingly serve to "escalate the listener' arousal" by triggering the fight/flight response, otherwise known as the stress response'¹⁷⁴. Bevers argument er altså, at loven ondt i sig selv kunne sætte gang i nogle psykiske processer, der kan føre til stress, og som i sidste ende kan påvirke helbredet hos mennesker og dyr. Med andre ord siger Bever, at muligheden for at skade andre mennesker og dyr med ord alene var til stede. Under alle omstændigheder giver Bevers argumenter en forklaring, der giver mening for mennesker med kendskab til moderne medicin. Hvis det at love ondt virkelig havde den effekt, som Bever beskriver, giver det god mening, at det blev betragtet som et tungtvejende bevis for, at en troldkvinde eller –karl havde ønsket at skade andre. Det 17. århundredes mennesker har efter al sandsynlighed ikke skænket psykens indvirkning på helbredet en tanke, men det ser ud til, at de havde en klar forestilling om, at ord i sig selv kunne volde stor skade.

¹⁷² Bever, 2008, s. 38

¹⁷³ Bever, 2008, s. 38

¹⁷⁴ Bever, 2008, s. 23

Forgørelser

En troldkvinde eller –karl behøvede dog ikke altid at have lovet ondt for at blive mistænkt for skadevoldende trolddom, som det også sås i sagen mod Karen Madsdatter, der var mistænkt for at have forgjort Niels Christensens hest med noget byg. Karen havde givet Niels Christensens kone besked på, at hun ikke måtte fortælle, hvor kornet kom fra, og da hesten døde, har denne opførsel sikkert forekommet mistænkelig. Tanken om, at Karen havde forgjort kornet for at tage livet af hesten, var pludselig nærliggende.

Keith Thomas definerer troldkvinden/-karlen og den skadevoldende trolddom således:

A witch was a person of either sex (but more often female) who could mysteriously injure other people. The damage she might do - *maleficium*, as it was technically called - could take various forms. Usually she was suspected of causing physical injury to other persons, or of bringing about their death. She might also kill or injure farm animals or interfere with nature by preventing cows from giving milk, or by frustrating such domestic operation as making butter, cheese or beer¹⁷⁵.

Ovenstående citat viser, at forestillingerne om troldfolkernes magiske kræfter var mange, og at de var meget forskelligartede. Thomas beskæftiger sig ganske vist med engelske forhold, som muligvis var anderledes end de danske. I dette tilfælde ser det dog ud til, at der er grundlag for at sammenligne. Gustav Henningsen skriver, at troldfolk fx kunne bruge deres magt til at forgøre kornet eller mælken, så udbyttet ikke blev så stort, som det burde være¹⁷⁶. Forgørelser ser altså ud til at være blevet brugt som en slags paraplybegreb for de skader, som troldfolkene kunne forvolde, ligesom *maleficium* blev brugt i England. Det må dog samtidig holdes for øje, at troldkvinderne tilsyneladende ikke blev beskyldt for at stå bag overnaturlige fænomener, idet fx ringere udbytte af malkning eller høst kunne forekomme af naturlige årsager. De følgende eksempler giver en fornemmelse af, hvor forskelligartede beskyldningerne om forgørelser var i de jyske sager.

Sindet Christensdatter Væverkone fra Bradsted i Himmerland stod i 1617 anklaget for trolddom (Landst.-Dombog B. 21/6 1617, fol. 168 b, 194 og 1618 fol. 130). En af anklagerne mod Sindet lød på, at hun havde taget livet af en ko. En tidlig morgen havde Jep Andersen i Bradsted set Sindet komme ud af hans kostald iført hvide fingervanter og med-

¹⁷⁵ Thomas, 1980, s. 436-437. Kursiv i original.

¹⁷⁶ Henningsen, 1991, s. 22

bringende en kæp. Hun gik og bed af et stykke brød, og da Jep spurgte hende, hvad hun ville i hans stald, sagde hun blot, at hun ledte efter en vædder. Samme eftermiddag var Jep og hans kone i kirke, og imens dukkede Sindet endnu engang op på gården, hvor hun talte med børnene, mens hun spiste af et stykke brød. Da Jep og hans kone vendte hjem igen, var det tid til at hente koen ind fra marken, men da ”lod samme Ko meget ilde, gabede og sprudede ligesom der havde været Ve i den”¹⁷⁷. I det samme kom Sindet igen, og hun gik hen til koen og puttede et lille stykke brød i munden på den med det resultat, at koen faldt død om. Under sagen mod hende tilbød Sindet selv at betale Jep Andersen for koen, som han beskyldte hende for at have forgjort¹⁷⁸.

I en anden sag mod Maren Jensdatter Bolle fra Rindom i Vestjylland, 1618, lød en af anklagerne, at Maren havde forgjort en anden pige ved navn Maren, så hun blev syg og til sidst døde. I sin sygdom havde pigen klaget over, at Maren Bolle havde forgjort hende.

En snarrådig kvinde ved navn Kirsten Poulsdatter havde tjent sammen med Maren Bolle i Stauning præstegård. Kirsten vidnede, at øllet havde det med at blive fordærvet, når hun bryggede, men så havde hun fået det råd at ’lægge et stykke gloende akseljern for tappen’¹⁷⁹. Derefter havde Maren fået et sår på det ene ben, som hun klagede sig over. Om sårets oprindelse sagde Maren selv, at hun havde fået sten ned over sit ben, men det var almindeligt anerkendt i sognet, at Maren endnu engang havde forsøgt at forgøre øllet, men var blevet distraheret, da hun brændte sig på jernet¹⁸⁰.

Danmarks vel nok mest celebre trolddomssag, nemlig den mod den adelige jomfru Christence Kruckow i Aalborg i 1611, indeholder også beskyldninger om forgørelser. Disse forgørelser fandt ganske vist sted, da jomfru Christence var bosat på slottet Nakkebølle på Fyn, men da beskyldningen indgår i sagen fra Aalborg, tages den med her. Desuden kan beskyldningen være med til at give et billede af, hvordan en forgørelse fandt sted. Jomfru Christence kom som ung pige i huset hos Eiler Brockenhus til Nakkebølle. Denne blev snart derefter enkemand, og han giftede sig igen med fru Anne Bille. Ægteskabet var imidlertid ramt af ulykker, og fru Anne fødte 15 børn, der alle var dødfødte eller døde kort efter fødslen¹⁸¹. Det viste sig, at jomfru Christence havde forgjort fru Anne, hvilket var foregået på følgende måde:

¹⁷⁷ Klitgaard, 1950, s. 155

¹⁷⁸ Klitgaard, 1950, s. 155 og 164

¹⁷⁹ Kaae, 1952, s. 21

¹⁸⁰ Kaae, 1952, s. 21

¹⁸¹ Klitgaard, 1950, s. 108-109

[...] hun jomffrw Chrestenddze och Gunder Kiellderssuenndz meth deris drenng dieffuellenn maalde hinndis brudessenng meth ett baandt om fredagenn nest for hinndis brøllup, och att for:ne jomffrw Christenndze beholltt thett hoss ssig, [...] att frw Anne skulle forgiørris ther medt, och ther Eijller och frw Anne wor udj i sallenn och skulle wies thillssammenn sloge the knude paa ssamme baandt [...]¹⁸²

De tre ovenstående eksempler er blot et lille udpluk af de mange beskyldninger for forgørelser, der optræder i kildematerialet til dette projekt. Eksemplerne tjener til at belyse, at termen 'forgørelse' tilsyneladende fungerede som paraplybegreb for skader forvoldt af troldfolk, idet allerede disse tre eksempler viser stor variation. Sindet Væverkone blev beskyldt for at have forgjort en ko, Maren Bolle en pige og noget øl, og jomfru Christence sin frue. I anklagerne mod Sindet tillægges brødet tilsyneladende magiske kræfter, da det nævnes, at Sindet spiste af et stykke brød, hver gang hun besøgte Jep Andersens gård. Ligeledes døde koen efter Sindet havde puttet et stykke brød i munden på den. I sagen mod Maren Bolle nævnes der ikke noget om de metoder, Maren brugte til sine forgørelser, men da hendes naboer åbenbart har ment, at et stykke gloende jern kunne afsløre hendes ødelæggelse af ølbrygningen, må de have formodet, at Maren på en eller anden måde skulle opholde sig i umiddelbar nærhed af brygningsprocessen for at kunne forgøre øllet. Beretningen om jomfru Christences forgørelse af fru Anne er ret enestående for de jyske sager, idet den forklarer, hvorledes en forgørelse fandt sted. Her består den skadevoldende trolddom rent metodisk i at måle brudesengen med et bånd, som der senere slås knude på under vielsen. Dette er en af de få beskrivelser af, hvordan trolddom rent faktisk blev udført, og det er således lidt af en sjældenhed i kildematerialet til dette projekt. Dette tyder på, at samtiden ikke viste stor interesse for, hvordan trolddommen blev udført rent praktisk. Hovedvægten ligger derimod på trolddommens effekt, hvilket bl.a. ses i Jep Andersens anklage mod Sindet Væverkone; de involverede i sagen ser ikke ud til at have levnet brødet større opmærksomhed, idet anklagen centrerer om det faktum, at koen var død, og efter Jep Andersens mening var det Sindets skyld, mens Sindets metoder åbenbart var mindre vigtige.

Der findes dog sager, hvor troldfolkens metoder vies større interesse, og det var, når troldfolk havde benyttet sig af voksbørn, som var et velkendt middel til forgørelser. Voksbarne

¹⁸² Jacobsen, 1972, s. 21

skulle bæres på kroppen et stykke tid i en slags symbolsk fostertilstand, hvorefter det blev 'født' og døbt med navnet på den person, som troldfolkene ønskede at skade. Alex Wittendorff skriver, at præsterne havde fået påbud om, at børn skulle blottes i helt eller i hvert fald til navlen ved dåben, så det kunne udelukkes, at der var tale om en troldkvinde med et voksbarn¹⁸³. Dette tyder på, at voksbørn var et velkendt og frygtet forgørelsesmiddel, hvilket også ses i de trolddomssager, hvor voksbørn indgår.

En af de mest omtalte troldkarle i Jylland er præsten Jens Hansen Rusk i Lønne på Vardeegnen¹⁸⁴. Hr. Jens havde i mange år fungeret som klog mand sideløbende med sin præstegerning, og han havde således ikke udøvet skadevoldende trolddom. Han endte dog alligevel sine dage på bålet i 1611, da han af en dømt troldkvinde blev udlagt for at have døbt et voksbarn¹⁸⁵.

I den tidligere omtalte trolddomssag mod jomfru Christence Kruckow indgår der også et voksbarn. I december 1611 tog fiskeren Peder Poulsen fra Aalborg en forsamling troldkvinder på fersk gerning, da han smugkiggede ind gennem en rude (Herredagsdombog 9/6 1621 & Landstingsdombog A 1620, fol. 30, 126 b & Landstingsdombog A 1620, fol. 3, 264 ff, 1621, fol. 155 & Landstingsdombog A 1620, fol. 3, 337 ff, 1621, fol. 6 & Landstingsdombog A 1620, fol. 551). På denne måde blev Peder Poulsen vidne til fødslen af et voksbarn. En af kvinderne, Maren Nielsdatter Knep kom ud af et kammer med et lys i hånden, og de andre kvinder greb fat i hende og lagde hende på en seng, der var redt op på gulvet. Derefter trak de en "tingest" fra hende af skikkelse som et Barn og "handlede saa skammelig med hende, at det er en skam det at udsige"¹⁸⁶. Voksbarneret er senere beskrevet som "en sort tingest som et Spøgelse"¹⁸⁷. Troldkvinderne døbte derefter barnet. Til sidst kunne Peder Poulsen ikke holde mund længere, så han råbte ind gennem vinduet, og da troldkvinderne nu vidste, at de var afsløret, satte Maren ild til voksbarnets tå og gemte det under en seng. Flokken skyndte sig derefter hver til sit¹⁸⁸.

I trolddomssagen mod skoleholderen Gregers Nielsen fra Kolding i 1647 findes et eksempel på, at et voksbarn (omtales i sagen som en vokskalv, hvilket tilsyneladende er en lokal

¹⁸³ Wittendorff, 1988, s. 214

¹⁸⁴ Se bl.a. Wittendorff, 1988, s. 214 & Tømsø, 1986, s. 11-16

¹⁸⁵ Kristensen, 1929, s. 398

¹⁸⁶ Klitgaard, 1950, s. 98

¹⁸⁷ Klitgaard, 1950, s. 98

¹⁸⁸ Klitgaard, 1950, s. 97-100

betegnelse¹⁸⁹) ikke virkede efter hensigten, fordi Lavrids Fønbo, som troldfolkene ønskede at skade, var for stærk i sin tro. Lavrids var ellers alvorligt syg, og den kloge kone Johanne Hanskone havde konstateret, at han var forgjort, og Johanne vidste, at nogle troldfolk var i gang med at lave et voksbarn, som skulle døbes med hans navn. Lavrids udtrykte imidlertid en klippefast tro på, at Gud ville hjælpe ham, og derfor, sagde Johanne, kunne voksbarnet ikke laves færdigt¹⁹⁰.

I Lavrids Fønbos tilfælde har hans tro tilsyneladende reddet ham fra at blive offer for forgørelse med et voksbarn. Dette indikerer, at forestillingen om, at en voksdukke kunne volde en person skade, skulle være til stede, førend dette middel virkede. Lavrids Fønbo troede tilsyneladende ikke på voksbarnets skadevoldende effekt, hvorfor han ikke blev syg. Dette bringer os tilbage til Edward Bevers argumenter om stress og dets indvirkning på den menneskelige psyke. Således ser det ud til, at troen på trolddommens skadevoldende effekt skulle være til stede, hvis trolddommen skulle virke. Sagen mod Jens Hansen Rusk er med til at belyse, hvor alvorligt voksbørn blev taget i det 17. århundrede. Ved at have døbt et voksbarn havde Hr. Jens gjort sig medskyldig i skadevoldende trolddom, og det var tilsyneladende nok til at dømme ham skyldig. Beskrivelsen af voksbarnet i sagen mod bl.a. Maren Kneppis og jomfru Christence viser yderligere, at folk frygtede voksbørnene. I dette tilfælde beskrives voksbarnet som ”en sort tingest som et Spøgelse”, og netop valget af ordet spøgelse viser, at voksbørn var omgærdet af forestillinger om uhygge. De var midler til forgørelse, der kunne have alvorlige konsekvenser, som det er nævnt tidligere i dette afsnit. Det er tidligere nævnt, at det at love ondt muligvis kunne udløse en stressreaktion hos offeret, hvilket igen kunne påvirke helbredet. Også forestillingen om forgørelser kan have haft en stressende effekt på de mennesker, der følte sig ramt. Hos et sygt menneske må tanken om, at nogen måske havde forgjort en, også kunne have påvirket helbredet og gjort det sværere for den pågældende at blive rask. For en person som fru Anne, der gang på gang blev ramt af ulykker, kan tanken om forgørelse have gjort det vanskeligt at komme ud af den onde spiral af ulykker, for hun stod jo reelt magtesløs overfor troldfolks onde ønsker. Det kan på samme måde som det at love ondt have skabt en stressende situation, der kunne bidrage til fortsatte ulykker. På samme måde kan Jep Andersens viden om, at Sindet Væverkone havde været i hans stald og på hans gård, mens han ikke var hjemme, have gjort ham bange for, om Sindet ønskede at skade ham på en eller anden måde. Det er tidligere

¹⁸⁹ Eliassen, 1923, s. 23

¹⁹⁰ Eliassen, 1923, s. 21-23

nævnt, at husdyr reagerer på deres ejeres stress, hvorfor Jep Andersens egen frygt måske kan have taget livet af hans ko.

Trolddomssagerne giver ikke mulighed for at vide, hvordan de implicerede parter har tænkt og følt, hvorfor spekulationer over dette netop kun kan blive spekulationer. Imidlertid er der grund til at antage, at troen på, at troldfolk var i stand til at skade andre, skulle være til stede, hvis en forgørelse skulle lykkes. Hvis troen på skadevoldende trolddom var intakt, kunne dette ifølge Bevers teori have en endog meget stor indvirkning på menneskers og dyrs helbred, hvorfor 'trolddommen' må siges at have lykkedes. Det kan ikke udelukkes at nogle troldfolk reelt troede sig i stand til at forgøre deres medmennesker, men tilsyneladende bundede en forgørelse oftest i ofrets egen angst for trolddommen. Derved kan trolddomstroen siges at have haft en selvforstærkende effekt.

Den skadevoldende trolddom fylder meget i de jyske trolddomsprocesser i det 17. århundrede. Fra en nutidig synsvinkel giver det mening at opdele den skadevoldende trolddom i to underpunkter, loven ondt og forgørelser. Analysen vedr. det at love andre ondt har vist, at interpersonelle konflikter kan fremprovokere stress, som kan have en endog meget stor virkning på helbredet, både hos mennesker og dyr. Yderligere blev det påvist, at ord i det 17. århundrede blev tillagt en stor betydning, og det ser ud til, at det, at en troldkvinde eller -mand havde lovet ondt, blev betragtet som bevis på dennes onde ønsker mod andre mennesker. Begrebet forgørelse blev anvendt som et slags paraplybegreb for de skader, som troldfolk sagdes at kunne forvolde. Forgørelserne ser ud til at have kunnet finde sted på mange forskellige måder, men hovedvægten blev tilsyneladende lagt på effekt snarere end udførelse. Kun når der blev anvendt voksbørn, blev det rent metodiske ved trolddommen viet større interesse. Meget tyder dog på, at troen på den skadevoldende trolddoms effekt skulle være til stede, hvis forgørelsen skulle lykkes, hvorfor trolddomstroen må have haft en stærk effekt.

7.1.2 Gavnlig trolddom

Dette afsnit beskæftiger sig med den gavnlige trolddom, der i modsætning til den skadevoldende trolddom var meget forskelligartet. Analysen vil vise, at den gavnlige trolddom kunne anvendes nærmest i det uendelige. Desuden vil afsnittet indeholde nogle overvejel-

ser omkring kristendommens indflydelse på den gavnlige trolddom. Der inddrages argumenter fra bl.a. Edward Bever og Alex Wittendorff.

I 1618 blev Mette Ludvigsdatter, kaldet 'Kongens', fra Hads Herred i Østjylland udlagt for trolddom under det pinlige forhør af en anden troldkvinde ved navn Maren Allerø. Mette Kongens var ellers kendt på egnen som en klog kone, der både agerede læge og dyrlæge og kurerede folk og fæ ved at gøre kors over dem. I sagen mod hende kom det frem, at hun som ung havde plads hos bonden Niels Jørgensen. Her havde hun helbredt syge kreaturer ved at gøre kors over dem, og hun havde ligeledes været i stand til at forudse, hvor mange tyre- og kviekalve, der ville blive født på gården. Mette havde også helbredt to køer for Jens Andersen ved at gøre kors over dem. Mette havde ligeledes forsøgt at helbrede Brunek Pedersen, men hun havde fejlet, hvorfor Brunek nu mistænkte hende for bevidst at have skadet ham. Brunek Pedersen var syg, og var på vej til bartsværeren i Skanderborg, da hans vogn væltede, og han havde ikke selv kræfter til at rejse den op. Mette Kongens kom til stedet og hjalp ham. Hun sagde til ham: 'I har trej vedmlig sygdomme, og dem kan Tammiss Bartsvær ikke give Eder bod for'¹⁹¹. Brunek Pedersen lod sig overtale til ikke at opsøge bartsværeren, og Mette tog om hans hoved og gjorde kors over ham. Hun bad ham om at komme til hende søndag morgen, for så ville hun gøre kors over ham igen, og så ville han blive rask. Om søndagen var Brunek Pedersen så rask, at han selv kunne gå over til Mette Kongens. Mette gjorde kors og sagde følgende ord over ham:

"De her styng, de skulle blive støngløs
som jomfru Marie føde en søn mandløs,
i Jesu naffn amen!"¹⁹²

Derefter sagde Mette, at hun ville komme til Brunek om fredagen, men denne dag var han meget sløj og lå i sengen. Mette havde medbragt en drik til ham, som han skulle have søndag før solopgang, hvorefter han ville få det bedre. Drinken hjalp imidlertid ikke, Brunek blev dårligere, og til sidst mistede han førligheden i sine ben. Mistanken mod Mette Kongens var nu sået¹⁹³.

¹⁹¹ Kaae, 1950, s. 50

¹⁹² Kaae, 1950, s. 51

¹⁹³ Kaae, 1950, s. 47-51

I forhold til den skadevoldende trolddom spiller gavnlig trolddom en meget lille rolle i de jyske trolddomsprocesser. I den henseende er sagen mod Mette Kongens relativt sjælden, fordi den handler mere om gavnlig trolddom end om skadevoldende. I flere sager nævnes gavnlig trolddom overhovedet ikke, mens det i andre sager tilsyneladende er kommet frem, at den anklagede eller dennes ofre på den ene eller anden måde har udøvet eller benyttet sig af gavnlig trolddom. Dette kunne fx være til helbredelse af sygdomme eller måske til at 'vise igen', dvs. at genfinde stjålne objekter eller udpege tyven. I afsnittet *Trolddomslovgivningen i Danmark frem til det 17. århundrede* er det beskrevet, at 1617-forordningen kriminaliserede alle former for trolddom, inklusive signen og manen, som jo hører under den gavnlige trolddom. I kildematerialet anvendt i dette projekt, ser det dog ud til, at den skadevoldende trolddom har spillet hovedrollen i trolddomssagerne, også efter 1617. Dette tyder på, at den skadevoldende trolddom stadig blev betragtet som den alvorligste form for trolddom hos menigmand, selvom den gavnlige trolddom efter 1617 også var en alvorlig forbrydelse. Imidlertid viser kildematerialet, at menigmand nok var klar over, at gavnlig trolddom var en forbrydelse efter forordningens udstedelse; i sagen mod Mette Kongens, sagde den anklagede selv, at hun ikke havde bedrevet nogen form for trolddom 'siden kongelig majestæts brev kom'¹⁹⁴, hvilket sikkert er en hentydning til 1617-forordningen. Sagen kan også være med til at belyse, at det 17. århundredes mennesker troede på kloge koner og mænds evner og at forestillingen om den gavnlige trolddom dermed var til stede. Selvom den gavnlige trolddom ikke spiller nogen større rolle i trolddomssagerne, kan den sagens have fyldt meget i hverdagen; dette er blot ikke registreret i processerne. Hvis ingen mistænkte en klog kone eller mand for skadevoldende trolddom, har vedkommende sikkert kunnet leve et fredeligt liv uden beskyldninger, hvilket betyder, at senere tiders historikere ikke har en chance for at vide noget om den pågældendes liv og virke. Således er det på ingen måde utænkeligt, at den gavnlige trolddom spillede en langt større rolle i hverdagen, end kildematerialet antyder.

Keith Thomas skriver, at den traditionelle lægekunst i det 17. århundrede stadig var præget af store utilstrækkeligheder, hvorfor menigmand i høj grad måtte forlade sig på folkelig viden om sygdomme og deres behandlinger. Den traditionelle udøver af folkelig sygdomsbehandling og magiske remedier var den kloge kone eller mand¹⁹⁵. Denne forlod sig ofte på,

¹⁹⁴ Kaae, 1950, s. 49

¹⁹⁵ Thomas, 1980, s. 178

[...] a combination of common-sensical remedies, based on the accumulated experience of nursing and midwifery, combined with inherited lore about the healing properties of plants and minerals. But it also included certain types of ritual healing, in which prayers, charms or spells accompanied the medicine, or even formed the sole means of treatment¹⁹⁶.

De kloge koner og mænd forlod sig således på mundtligt overleveret viden fra tidligere generationer (idet størstedelen af befolkningen var analfabeter). Ifølge Edward Bever stammede denne akkumulerede viden fra tiden før civilisationen. Bever skriver, at alle levende organismer har '[...] restorative mechanisms to mend physical damage and destroy internal invaders'¹⁹⁷. Mennesker har langt de bedst udviklede evner til at modstå sygdomme og genoprette helbredet, og mennesket har altid brugt en blanding af medikamenter og handlinger til at lindre og helbrede sig selv og hinanden. Disse medikamenter og handlinger kunne være af en meget håndgribelig karakter, fx i form af medicin eller bandager, at standse blødninger eller rette brækkede knogler. Ofte var det dog sådan, at medikamenterne og handlingerne tilsyneladende ikke fungerede som en direkte kur. I stedet virkede de indirekte gennem viscerale eller symbolske påvirkninger af nervesystemet. Dette stimulerede kroppens defensive, smertestillende og terapeutiske mekanismer og mobiliserede dermed nogle ubevidste processer, der normalt ikke er tilgængelige i almindelig vågen tilstand¹⁹⁸.

De følgende eksempler viser, at de kloge koner og mænd i de jyske trolddomssager havde et stort repertoire indenfor gavnlig trolddom. Der kunne signes og manes for næsten alt, og kurene var meget forskellige. Johanne Moltisdatter fra Ribe kunne lidt af hvert, hvilket tydeligt ses i sagen mod Birthe Olufsdatter i 1620. Her vidnede Johanne Moltisdatter, der tilsyneladende virkede som klog kone, og på spørgsmålet om, hvorvidt hun kunne signe, svarede Johanne: '[...] at hun jo kunde signe for Tandvee og Værk, og stille Blod, og naar nogen havde vriet deres Lemmer, Arme, Hænder og Been, eller Creature, dem signet hun ogsaa, og hun kunde hielpe Barselsqvinder, og Børn, som Ell og Undervatter (ellefolk og de

¹⁹⁶ Thomas, 1980, s. 178

¹⁹⁷ Bever, 2008, s. 273

¹⁹⁸ Bever, 2008, s. 273-274

underjordiske¹⁹⁹, red.) havde Magt med, vende vrede, og hielpe folk af allehaande Sygdom med Signen²⁰⁰.

I andre sager er det mere udførligt beskrevet, hvordan den gavnlige trolddom blev udført. Mette Pedersdatter i Ulsted i Nordjylland (Landstingets Dombog A. 1618, fol. 113) erklærede sig i stand til at mane djævle og onde ånder ud af folk. Mette havde en sådan kontrol over disse djævle og onde ånder, at hun kunne bestemme, hvem de skulle fare i, når hun havde manet dem ud. Hun havde ligeledes kureret en mand, hvis 'lønlighed' (dvs. hans potens) var blevet taget fra ham²⁰¹. Lucie Christensdatter fra Giver (Landstingets Dombog B. 1619, fol. 118) havde givet Kirsten Nielsdatter i Giver råd imod hendes voldelige mand. Når Kirsten havde født, skulle hun tage efterbyrden og lægge den under dørstenen. Når manden således var gået over, skulle der læses nogle ord, hvorefter manden ville blive mere medgørlig²⁰². Maren Lauridsdatter, kaldet Lange Maren, fra Øster Hassing (Landstingets Dombog A. 1620, fol. 77), havde af en karl i Oslo lært at signe for rotter og mus i kornet. Remsen, hun brugte, lød således:

Jeg sætter mit Korn midt for Sten,
Rotter og Mus skal jeg det formen';
de skal tage deres Føde under Hestehov og Fæklov,
under Stok og Sten,
under død Mands Ben,
søge Drikkevand, som bølgerne ganger svarest,
udi tre deres Navne,
Faders, Søns og Helligaands Navn,
Amen!²⁰³

De allerede nævnte trolddomssager i dette afsnit giver et godt indtryk af, hvor forskelligartet den gavnlige trolddom præsenterer sig i kildematerialet. De omtalte troldfolks evner spænder vidt, fra helbredelse af mennesker og husdyr til at forhindre skadedyr i kornet. Det ser således ud til, at forestillingen om den gavnlige trolddom rummede uendelige muligheder, og at der kunne signes og manes for stort set alt. Den gavnlige trolddom har således al-

¹⁹⁹ Grønlund, ved Agerbæk, 1973, s. 158

²⁰⁰ Grønlund, ved Agerbæk, 1973, s. 81

²⁰¹ Klitgaard, 1950, s. 166

²⁰² Klitgaard, 1950, s. 181-182

²⁰³ Klitgaard, 1950, s. 196-197

lerede nu vist sig svær at kategorisere på samme måde som den skadevoldende trolddom, der kunne inddeles i tematiserede grupper. Dette er ligeledes årsagen til, at det har været nødvendigt at medtage så mange eksempler på gavnlig trolddom i dette afsnit. De følgende eksempler viser, hvordan den gavnlige trolddom kunne anvendes til beskyttelse.

I kildematerialet findes eksempler på skrevne amuletter, der skulle beskytte bæreren mod sygdomme eller andre menneskers uvilje. Dette ses fx i sagen mod troldfolkene i Aalborg. Her kom det frem, at guldsmeden Anders Jensen var i besiddelse af en sådan amulet (Herredagsdombog 9/6 1621 & Landstingsdombog A 1620, fol. 30, 126 b & Landstingsdombog A 1620, fol. 3, 264 ff, 1621, fol. 155 & Landstingsdombog A 1620, fol. 3, 337 ff, 1621, fol. 6 & Landstingsdombog A 1620, fol. 551). I 1604 havde en af Anders Jensens tjenestepiger og en svend fundet en lille hvid pose, der var fastgjort under det højre armhul i guldsmedens form²⁰⁴. Posen viste sig at indeholde et lille brev, hvorpå der stod en række navne som ikke skulle ”[...] skade mig Anders Jensen paa mit Gods eller Penge, Hæder eller Ære nogen Maade, men have saa god Vilje til mig, som Jomfru Marie havde til sit lille Barn”²⁰⁵. Sedlen var foldet sammen om en anden seddel, som igen var foldet i en trekant, og hvorpå navnene fra den første seddel var skrevet i korsform og bagvendt. På brevet var der ligeledes tegnet ni kors, et i hvert hjørne, et hver side og et i midten²⁰⁶. Også den tidligere omtalte præst, Jens Hansen Rusk fra Ribeejeren, var kendt for sine skrevne amuletter. Hr. Jens havde bl.a. ”skrevet for”²⁰⁷ Kristen Hansen Højbjerg, der havde ondt. Kristen Hansen berettede, at når han havde amuletten på sig, fik han det bedre, og da han engang havde mistet den, fik han det straks værre²⁰⁸.

Et andet eksempel på beskyttelse vha. trolddom findes i sagen mod Maren Povlsdatter i Ribe i 1595, idet Maren adskillige gange havde udført modtrolddom for at hæve forgørelser. Fx vidnede Niels Gledborg, at Maren havde set til hans kone, der havde ligget syg i fire år. Maren havde sagt, at det var troldkvinde ved navn Anne Svarrers, der havde forgjort konen, og Maren havde derefter skåret kones negle af. Modtrolddommen bestod i at grave noget ned i jorden ved konens sengehoved og lade et lys brænde hele natten. Dette hjalp imidlertid ikke, og Maren havde derefter grebet til stærkere midler og bundet et brev med noget i om konens hals. Dette var nu fire år siden. Maren Povlsdatter havde ligeledes kure-

²⁰⁴ Måske hans harnisk (Klitgaard, 1950, s. 105)

²⁰⁵ Klitgaard, 1950, s. 106

²⁰⁶ Klitgaard, 1950, s. 105-106

²⁰⁷ Kinch, 1878-1879, s. 80

²⁰⁸ Kinch, 1878-1879, s. 79-81

ret Lave Nielsen Hygom, der var blevet forgjort i sin brudeseng, så han nu var syg. Ifølge Maren var den skyldige en mand, der havde bejlet til Lave Nielsens kone, og Maren kunne ligeledes fremvise den skyldige i en sten. Marens kur mod forgørelsen bestod i at grave ægteparrets brudelagen og mandens brudeskjorte ned i kælderen, samt i at lægge 3 mark flæsk på en korsvej, '[...] for at Fanden skulde have det "til sin Söndags"'²⁰⁹.

Maren var altså ikke alene i stand til at udføre modtrolddom; hun kunne også udpege den skyldige. Denne form for gavnlig trolddom optræder i kildematerialet et par gange, hvor den også anvendes til at udpege tyve, som i følgende eksempel. I en trolddomssag fra 1601 mod Jesper Degn i Bedsted i Thy havde den skyldige bekendt, at han havde lånt en bog af skolemesteren i Ørum, hvori det var beskrevet, hvordan det var muligt at "vise igen det, som var stjaalet"²¹⁰. På bunden af en ny lergrøde skulle der skrives: *Christus Regnat, Christus Vincit, Christus imperat*. De mistænkte navne skulle derefter skrives på en seddel, som skulle svøbes ind i ler og kastes i føromtalt gryde, der skulle være fuld af vand. Over gryden skulle der læses følgende ord: *Justus es Domine et regtum judicium tuum*, hvorefter den skyldiges ansigt ville vise sig på vandets overflade²¹¹.

Edward Bever argumenterer for, at anmeldelserne for gavnlig trolddom i Württemberg indeholdt '[...] a strong mixture of magic, the use of incantations, objects, and activities whose effects cannot be accounted for by some direct physiological effect'²¹². Det samme gør sig gældende for de jyske sager, hvor det eksempelvis kan forekomme mærkeligt, at Mette Kongens kunne helbrede dyr ved at gøre kors over dem, eller at Maren Povlsdatter kunne hæve en forgørelse ved at grave nogle tøjstykker ned i en kælder og lægge noget flæsk ved en korsvej. Imidlertid skriver Bever, at der ikke er nogen tvivl om, at disse midler havde en fysiologisk effekt, men at det må stå klart, at denne effekt til en vis grad er en illusion, der reflekterer kroppens evne til at helbrede sig selv og menneskers evne til at sammenkæde handlinger med resultater. Bever fremhæver især placebo-effekten, der er et navn for det fænomen, at ganske uvirksomme behandlinger kan helbrede sygdomme, fordi patienten tror på behandlingens effekt. Placebo-effekten har i forsøg vist sig i stand til at kurere smerter, kvalme, angst, hævelser, muskelspændinger og endda kræft, og i en sammenhæng med trolddom kan den ligeledes have haft en effekt. Alene det at have søgt hjælp

²⁰⁹ Kinch, 1876-1877, s. 197-200

²¹⁰ Klitgaard, 1916, s. 39

²¹¹ Klitgaard, 1916, s. 39

²¹² Bever, 2008, s. 287

hos nogen kunne have en placebo-effekt, og hvis patienten samtidig troede på behandlingens virksomhed, var vedkommende allerede godt på vej. En yderligere faktor ved placebo-effekten er, at behandlerens tro på behandlingens virksomhed ligeledes spiller en rolle. Behandlerens ubevidste signaler kan således også have stor indvirkning på behandlingen²¹³.

I afsnittet om skadevoldende trolddom præsenteres Bevers argumenter omkring stress' påvirkning af immunforsvaret og deraf følgende fysiske sygdomme. Helbredelsesritualer kan altså være med til at reducere de psykologiske og interpersonelle spændinger, der påvirker helbredet. Desuden kan helbredende ritualer medvirke til frigivelse af endorfiner og enkephaliner, der er naturlige beroligende midler i kroppen. Placeboer kan foranledige frigivning af endorfiner, og det samme kan "[...] cultural symbols that have been cross-conditioned with physiological, emotional, and cognitive responses"²¹⁴. Således frigives endorfiner gennem en række processer, der indgår i helbredelsesritualer, og på denne måde hjælper stoffet den syge til at komme sig²¹⁵.

En del af tilfældene af helbredelse ved gavnlig trolddom kan altså forklares gennem placebo-effekten og dennes indvirkning på psyken. Som Bever skriver, kunne alene det at søge hjælp hos nogen mod sygdom eller ved mistanke om forgørelse have en helbredende effekt, fordi patienten følte, at der blev taget hånd om situationen. I afsnittet om skadevoldende trolddom blev det nævnt, at husdyr i høj grad påvirkes af deres ejeres psykiske tilstand, hvorfor ejerens lettelse over, at der var tilkaldt en klog kone for at tilse et sygt dyr, vel også kunne bidrage til dyrets helbredelse. På samme måde kunne Lucie Christendatters råd til Karen Nielsdatter om hendes voldelige mand have ændret Karens attitude overfor manden, fordi hun følte, at hun gjorde noget ved situationen. Således kan Karen ganske ubevidst have sendt andre signaler end hun plejede at gøre. Dette er kun spekulationer, og da det er umuligt at udtale sig med sikkerhed om de involveredes sindstilstand, må det nødvendigvis forblive på dette niveau. De omtalte skrevne amuletter er ligeledes oplagte eksempler på placeboer, der virkede, hvis blot bæreren af amuletten troede på dens effekt. Ligesom med den skadevoldende trolddom ser det ud til, at troen på kurenes virksomhed var af yderste vigtighed, hvis helbredelsen skulle lykkes.

²¹³ Bever, 2008, s. 287-290

²¹⁴ Bever, 2008, s. 297

²¹⁵ Bever, 2008, s. 296-298

Når Bevers argumenter om psyken og den indvirkning på helbredet tages i betragtning, bliver det pludselig vanskeligt at afvise den gavnlige trolddom som en umulighed, hvilket Gustav Henningsen som tidligere nævnt gør²¹⁶). Det er klart, at der i det 17. århundrede ikke var nogen, der tænkte over placebo-effekt, endorfiner og enkephaliner. De kloge koner og mænd vidste måske godt, at nogle behandlinger var mere effektive end andre, og at troen på behandlingen var altafgørende. Når gavnlige trolddom blev udført, skete der noget, som ikke umiddelbart kunne forklares ud fra fornuften og datidens viden (eller mangel på samme) om lægevidenskab, og dette er så blevet opfattet som trolddom. Dette understøttes af det faktum, at helbredelser og andre former for gavnlige trolddom dukker op med en vis regelmæssighed i de jyske trolddomssager.

I dette afsnit findes et par eksempler, som dårligt kan forklares vha. Bevers argumenter: Lange Marens signen mod rotter og mus i kornet og metoden til at vise igen. Ingen af sagerne melder ud, hvorvidt metoderne var virksomme, men i begge tilfælde ser det ud til, at der i lige så høj grad var tale om held, hvis skadedyrene virkelig ikke angreb kornet, og der virkelig viste sig et billede af tyven på vandoverfladen i lergryden. I sidstnævnte tilfælde må et eventuelt billede af den skyldige have afspejlet forudindfattede mistanker eller anti-patier, eller måske var alene det faktum, at metoden blev anvendt, nok til at pirke til tyvens samvittighed, så vedkommende afleverede det stjalne tilbage.

Begge ovenstående tilfælde er dog eksempler på noget andet, som tilsyneladende er blevet tillagt magiske egenskaber. I begge formularer er kristendommens påvirkning nemlig tydelig. Lange Marens formular afsluttes med ordene: 'Faders, Søns og Helligaands Navn, Amen', men metoden til at vise igen anvender latinske citater, der refererer til Jesus og Gud. Et par af de andre eksempler viser ligeledes kristendommens indflydelse. Dette ses bl.a. i Mette Kongens' signeformular, der afsluttes med: 'som jomfru Marie føde en søn mandløs, i Jesu naffn amen', så vel som i Anders Jensens skrevne amulet, der var fyldt med kors. Således er det tydeligt, at kristendommen blev forbundet med trolddom og tilsyneladende især med den gavnlige trolddom. Alex Wittendorff argumenterer for, at det 17. århundredes forestillingsverden var præget af en blanding af folketro og kristne forestillinger, hvor der ikke skelnedes mellem katolsk relikviedyrkelse (til trods for reformationen) og folkelige besværgelser. På samme måde blev ord tillagt stor kraft til påkaldelse af høje-

²¹⁶ Henningsen, 1991, s. 19

re magter eller som middel til fysiske ændringer²¹⁷. De nævnte eksempler viser, at kristendommen utvivlsomt spillede en rolle i forestillingen om den gavnlige trolddom. Især ser det ud til, at ord er blevet tillagt betydning, jævnfør de forskellige signeformularer, der er nævnt her, samt de skrevne amuletter. Anders Jensens amulet indeholdt ligeledes adskillige kors, der muligvis også indgik i forestillingen om den gavnlige trolddom (Mette Kongens var også kendt for kunne gøre kors over dyr og mennesker). Det ser således ud til, at Wittendorff har ret i det argument, at forestillingsverdenen var præget af religiøse såvel som folkelige forestillinger, idet en række af de omtalte eksempler ikke indeholder henvisninger til kristendommen. Det ses fx i eksemplet med Lucie Christensdatter, hvor efterbyrden efter en fødsel tilsyneladende tillægges magiske egenskaber, idet den kan anvendes til at formilde en voldelig mand. På samme måde ser det ud til, at Maren Povlsdatters kure mod forgørelser ikke havde det store religiøse indhold, selvom fanden nævnes en enkelt gang.

De nævnte eksempler har vist, at der tilsyneladende ikke var ende på de problemer, der kunne løses med gavnlige trolddom. Den gavnlige trolddom spiller muligvis ikke en så stor rolle i trolddomssagerne, som den skadevoldende gør. Til gengæld er den gavnlige langt mere forskelligartet. Som tidligere nævnt drejede skadevoldende trolddom sig ofte om skader på mennesker, husdyr eller afgrøder og ikke så meget andet. Den gavnlige trolddom kunne sættes ind imod forgørelser, 'naturlige' sygdomme, tyveri, rotter og mus, voldelige ægtemænd og meget mere. Ligeledes ser det ud til, at troen på trolddommens virksomhed var afgørende for udfaldet af behandlingen. Den gavnlige trolddom kan ikke afvises som ren overtro, da der tilsyneladende ofte viste sig resultater, hvis blot de involverede havde tillid til behandlingen. Selve forestillingen om den gavnlige trolddom ser ud til at have bestået af en blanding af kristne forestillinger og folketro.

²¹⁷ Wittendorff, 1988, s. 221-223

7.2 Trosmæssige forestillinger

7.2.1 Troen på lykke

Det følgende afsnit omhandler lægfolks tro på begrebet lykke, der tilsyneladende blev anvendt på en meget konkret måde. Troen på lykke blev tilsyneladende nogle gange forbundet med troldfolk, idet disse blev tiltroet evnen til at flytte lykken fra en person til en anden. Yderligere vil afsnittet berøre troen på lykke i forhold til det meget usikre miljø, som det 17. århundredes mennesker levede i.

I Understed i Vendsyssel var Anne Christensdatter, kaldet Fejkone, i 1616 anklaget for trolddom (Viborg Landstings Dombog A 1616, Bl. 234, midten af september (datoen borte i dombogen)). Anne havde fået det mærkelige tilnavn Fejkone, fordi hun var kendt for ved trolddom at kunne feje lykken fra den ene person til den anden. Desuden rygtedes det om hende, at hun '[...] havde taget gave for Spøgeri og Trolddom'²¹⁸. Et af vidnerne mod Anne var Lisbet Nielsdatter, der havde mistet sit barn i en ildebrand. Anne havde opsøgt Lisbet og sagt: ”I haver hændet en Hjertens Sorg og der paahænger Eder endda en anden”²¹⁹. Mod betaling ville Anne imidlertid sørge for, at den forestående ulykke ramte en anden. Lisbet gik ind på betingelserne, og snart derefter sendte Anne sin datter til Lisbet for at aflevere en ”Tingest”²²⁰, der var bundet ind i et lille stykke lærred. Meningen var, at Lisbet skulle sørge for at tabe tingesten, og den, som samlede den op, ville ulykken ramme. Lisbet valgte imidlertid at betro sig til sin mand, og da han kendte Annes rygte, havde han frarådet sin kone at have noget med Anne at gøre. Til sidst smed Lisbet tingesten i mølledammen. Under sagen erkendte Anne selv, at hun kunne skaffe folk lykke og signe over fæ²²¹. Begrebet ’lykke’ er omtalt gentagne gange i kildematerialet til dette projekt. I ovennævnte eksempel behandles lykken som et relativt abstrakt fænomen, idet det ikke specificeres hvilken ny ulykke, der vil ramme Lisbet Nielsdatter. I andre tilfælde omtales mere konkrete forestillinger om lykke og ulykke, som dette afsnit senere vil vise.

²¹⁸ Klitgaard, 1950, s. 348-349

²¹⁹ Klitgaard, 1950, s. 349

²²⁰ Klitgaard, 1950, s. 329

²²¹ Klitgaard, 1950, s. 347-353

Gustav Henningsen skriver i *Heksejægeren på Rugård*, at den folkelige tro på lykke var en væsentlig del af det 17. århundredes forestillingsverden. Kristendommen satte lighedstegn mellem lykke og Guds nåde og velsignelse, mens ulykke var Guds straf og prøvelser. Det folkelige lykkebegreb var imidlertid knap så abstrakt; for den almindelige befolkning var lykken noget helt konkret, der var knyttet til dagligdagens gøremål. 'Alt efter, om folk havde held med deres heste, får eller grise, kornavl, mælk eller gæs, hed det sig, at de havde "hestelykke", "fårelykke", "svinelykke", "kornlykke", "mælkende" eller "gåselykke". Hver ting havde med andre ord sin egen lykke'²²². Lykken kom desuden kun i afmålte mængder, og ifølge folketroen kunne den flyttes fra et menneske til et andet. Nogle troldfolk var simpelthen i stand til at skaffe folk deres lykke igen, hvis de havde mistet den. Modsætningen til lykke var naturligvis ulykke, men ifølge Henningsen havde dette begreb tilsyneladende en langt mere abstrakt betydning, og det blev fx brugt i vendinger som "'gid du må få en ulykke'"²²³. Hvis en bondes hesteavl, fåreavl, svineavl eller andet var ramt af ulykke, sagdes det at være forgjort, og den eneste kur mod forgørelse var modtrolddom udøvet af en klog kone eller mand²²⁴, hvilket er omtalt i afsnittet om gavnlig trolddom. Henningsen fremhæver et tredje punkt i den folkelige opfattelse af lykken; '[...] forestillingen om en fast fordeling af lykken, således at enhver har fået den lykke, der tilkommer ham'²²⁵.

Eksemplet med Anne Fejkone tjener som en god illustration af Henningsens argument om, at lykken kom i afmålte mængder og kunne flyttes fra et menneske til et andet. Anne var jo netop kendt for at kunne feje lykken fra den ene til den anden og skaffe den igen, hvis nogen havde mistet den. Dette må indikere, at hun og hendes naboer ligeledes har betragtet lykken som et afmålt gode, der godt nok havde en fast fordeling, som imidlertid kunne flyttes rundt af fx en troldkvinde som Anne Fejkone. Ulykken er i eksemplet omtalt ret abstrakt, hvilket ligeledes går fint i tråd med Henningsens argumenter. Også andre steder i kildematerialet omtales lykken som noget, der kan flyttes rundt og dermed stjæles.

Adelsmanden Jørgen Arenfeldt på slottet Rugård på Djursland var en ivrig forfølger af trolddom, og han havde en seerske, Anne Sørensdatte, der kunne afsløre troldfolk (Højesterets Dombog, 1686, I, 995). Anne sagde bl.a. om Maren Klemensdatte fra Århus, at

²²² Henningsen, 1991, s. 20

²²³ Henningsen, 1991, s. 21

²²⁴ Henningsen, 1991, s. 20-22

²²⁵ Henningsen, 1991, s. 22

denne havde 18 mands lykke²²⁶. Anne så, '[...] at Borgemester Malling i Aars haver ogsaa 7 Mands Lykke, som han fik af en Troldkvinde i Skaane i den sidste Krig'²²⁷. Ligesom i eksemplet med Anne Fejkone ses det her, hvorledes lykken blev betragtet som et afmålt gode, der imidlertid kunne stjæles med trolddom. Maren Klemensdatter havde således stjålet lykken fra 18 andre personer og givet den til sig selv, mens borgmester Malling havde konsulteret en skånsk troldkvinde for at forøge sin lykke. I sagen mod Anne Ebbes i Ribe fra 1641 kom det frem, at den mistænkte sammen med nogle andre formodede troldkvinder havde forsøgt at tage lykke fra flere af deres naboer²²⁸.

At forestillingen om lykke og trolddom ofte blev sammenkædet ses fx i sagen mod Ingeborg Madskone i Vittarp ved Varde. En pige og hendes mor vidnede, at Ingeborg var blevet set smide et trug med affald på Tyge Nielsens mødding. Dette var sket påskemorgen 1631 inden solopgang, og Ingeborg havde været barhalset og barbenet. Ingeborgs opførsel var mistænkelig, fordi hun ikke havde smidt affaldet på sin egen mødding, der lå meget tættere på Ingeborgs eget hus. På grund af denne mistænkelige opførsel var Tyge Nielsen overbevist om, at Ingeborg havde ønsket at forgøre ham ved at smide affald på hans mødding. Tyge udtalte, at '''hvor som han slaar nogen Vanlykke til efter denne Dag enten paa hans Kretur eller ham selv, da haver han hende derfor og ingen andre'''²²⁹. Tyge Nielsen anklagede altså på forhånd Ingeborg Madskone for at tage lykken fra ham, fordi han havde sammenkædet hendes opførsel med et ønske om at skade ham. En ganske almindelig handling som at smide affald på møddingen blev således forbundet med trolddom, fordi den blev udført under mistænkelige omstændigheder. Desuden ville der før eller siden sikkert ske et uheld på Tyge Nielsens gård, hvorefter det ville være 'bevist', at Ingeborg havde ønsket at tage hans lykke.

De ovenstående eksempler har behandlet det 17. århundredes tro på lykke på et relativt generelt niveau, mens det i andre dele af kildematerialet ses, at forestillingerne om lykke blev knyttet til hverdagens konkrete gøremål, som Gustav Henningsen også skriver. Tilsyneladende var malkningen et af de gøremål, der oftest var udsat for trolddom. I hvert fald indeholder kildematerialet mange henvisninger til fordærvet mælkende. Søstrene Maren og Dorethe Svendsdatter i Elsted var bl.a. berygtede for at stjæle mælkende (L.D.A. 1622. fol.

²²⁶ Kjær, 1904, s. 214

²²⁷ Kjær, 1904, s. 214

²²⁸ Kinch, 1870-1871, s. 175-179

²²⁹ Kristensen, 1932, s. 165

338 b f. f.). Villads Nielsen vidnede i sagen, at Maren '[...] havde taget det gode af deres Mælkind, saaledes at de ikke fik nogen Nytte deraf, førend Kornet var indhøstet, og de kunde hverken samle Smør eller Ost af mælken'²³⁰. Dette var indtruffet kort tid efter, at de havde givet Maren noget, mælk, hvorfor hun måtte være den skyldige²³¹. Også i sagen mod Mette Jensdatter fra Aarup i 1686 var den anklagede mistænkt for at have fordærvet mælken fra en halv snes køer, så '[...] Mælken var tynd som Vand og blåagtig med Skarn paa Bunden'²³². I 1686 bekendte Maren Christensdatter fra Hjardemål, at hun stjal folks mælkende ved at låne noget mælk af dem og derefter slå noget af den på ilden i fandens navn. Derved fik hun mere fløde på sin egen mælk, og hun fik desuden mere smør af mælken²³³.

Langt størstedelen af henvisningerne til troen på lykke omhandler således mælkeproduktionen, men kildematerialet nævner også andre forestillinger om lykke. I sagen mod Maren Jensdatter Bolle fra i Rindom i 1618 lød en af anklagerne på, at Maren havde taget gåselykken fra Mads Laursen. Mads og Maren havde været fælles om en gase et år, og siden dengang havde Mads ikke haft lykke med sine gæs, idet hans gæslinger var vanskabte²³⁴. Ligeledes omtales kort sagen mod Karen Pedersdatter i Rakkeby sogn. Hun var mistænkt for at have stjålet Knud Sørensens ruglykke²³⁵. I en sag fra Århus-kanten havde Ma Brunsis fra Dallerup sogn opsøgt Jens Bassi og sagt til ham, at enten han eller hans nabo skulle få svineheld, men at hun helst ville give heldet til Jens Bassi. Derefter bad hun om at få et stykke flæsk, ”men du må ikke skære udi leddet på det”²³⁶. Jens Bassi var gået ind til sin kone for at hente et stykke flæsk, men konen havde sagt nej, og Ma Brunsis måtte gå tomhændet hjem. Jens Bassi fik heller ikke noget svineheld, idet alle hans svin døde i stedet²³⁷. I de ovenstående eksempler ses det, hvordan den meget konkrete forestilling om lykke i hverdagens gøremål ofte blev knyttet sammen med trolddom. I det næste eksempel er religion omtalt i forbindelse med tildeling af lykke. Maren Larsdatter Snup stod i 1663 anklaget for trolddom ved Nørhald herredsting. Maren havde opsøgt møllerkonen Karen Christensdatter i Gesinggaards Mølle, hvor hun var gået direkte hen til et nyt vandhjul,

²³⁰ Sortfeldt, 1919-1923, s. 13

²³¹ Sortfeldt, 1919-1923, s. 13

²³² Laursen, 1941-1943, s. 17

²³³ Sortfeldt, 1919-1923, s. 23

²³⁴ Kaae, 1952, s. 19-20

²³⁵ Klitgaard, 1925-1926, s. 337

²³⁶ Kaae, 1950, s. 46

²³⁷ Kaae, 1950, s. 46

som hun gik rundt om to gange. Da Maren skulle til at begynde på sin tredje omgang, spurgte møllerkonen hende, hvad hun lavede. Maren svarede: ”Morlille! Jeg signer det, at I skal faa Maling nok, Hjulet skal hverken staa stille Dag eller Nat”²³⁸. Møllerkonen var imidlertid ikke interesseret i Marens hjælp, '[...] thi hun vilde lade sig nøje med den Lykke, som Gud vilde give dem, hun vilde ikke have en Troldkvindes Signen'²³⁹.

Dette eksempel er interessant, fordi troen på lykke for første gang kædes sammen med religion, hvilket i øvrigt er et særsyn i kildematerialet til dette projekt. Det ser således ud til, at Gud såvel som troldfolk kunne have en finger med i spillet, når der skulle uddeles lykke. Det er muligt, at forestillingen har været den, at Gud i første omgang tildelte lykken, men at troldfolkene kunne flytte den rundt efter forgodtbefindende. De ovenstående eksempler viser, at menigmand efter al sandsynlighed havde en forestilling om lykken som et afmålt gode, der kunne flyttes rundt. Dette kan siges med rimelig sikkerhed, fordi det er omtalt så mange gange i kildematerialet. Forestillingen om Gud som uddeler af lykke findes kun en gang i det her anvendte kildemateriale, hvorfor det er umuligt at sige noget endeligt om religionens rolle i forestillingerne om lykke.

Keith Thomas skriver i bogen *Religion and the Decline of Magic*, at troen på trolddom i England først og fremmest var '[...] a preoccupation with the explanations and relief of human misfortune'²⁴⁰. Trolddomstroens vigtigste funktion var med andre ord at tilbyde en forklaring på, hvorfor nogle mennesker blev ramt af sygdomme og ulykker. Thomas skriver, at denne optagethed af ulykke uden tvivl var et produkt af de farer og den sårbarhed (hazards), der kom af at leve i et usikkert miljø. Ifølge Thomas skal farerne og sårbarheden ikke ses som ophavet til troen på trolddom, der var nedarvet fra tidligere generationer. Trolddomstroen var dog efter al sandsynlighed farvet af visse af samfundets særlige karaktertræk i det 17. århundrede²⁴¹.

Det første karaktertræk, Thomas nævner, er middelalderetiden. Selvom kilderne til det 17. århundredes menneskers helbred er sparsomme, er der ikke er nogen tvivl om, at folk var meget udsatte for smerter, sygdomme og tidlig død. De, som overlevede, havde ofte kroniske sygdomme, og mange led af fejlnæring pga mangel på fx vitaminer og jern i kosten. Dertil kommer, at manglen på hygiejne og effektiv sanitet slog mange ihjel pga infektioner

²³⁸ Sørensen, 1950, s. 42

²³⁹ Sørensen, 1950, s. 42

²⁴⁰ Thomas, 1980, s. 5

²⁴¹ Thomas, 1980, s. 5

eller i epidemier. Den mest frygtede sygdom var byldepest, der brød ud i England med jævne mellemrum frem til slutningen af det 17. århundrede. Pesten var så frygtet, fordi den brød ud med en skræmmende hurtighed og ofte havde store sociale konsekvenser i form af arbejdsløshed, mangel på mad, røverier og vold. Lægevidenskaben var i det 17. århundrede endnu ikke så udviklet, at den kunne stille noget op overfor sådanne sygdomme, og desuden havde størstedelen af befolkningen ikke råd til at betale for lægehjælp, hvis de blev syge. I tilfælde af sygdom valgte mange fattige mennesker at gå til en klog kone eller en anden, der havde forstand på urter, og mange husmødre havde sandsynligvis deres egne remedier, de kunne benytte. Således udsprang trolddomstroen og troen på menneskelig lykke og ulykke af magtesløshed overfor sygdomme og ulykker²⁴². Thomas advarer dog mod at '[...] make the anachronistic mistake of assuming that contemporaries were as daunted by them as we would be, were we suddenly pitchforked backwards in time'²⁴³. Han skriver, at især fattige mennesker ser ud til stoisk at have accepteret deres skæbner, og de havde altid den mulighed at forklare sygdomme og ulykker med, at der havde været troldfolk på spil²⁴⁴.

Keith Thomas skriver som sagt om den engelske trolddomstro, hvorfor de ovenstående fakta selvfølgelig først og fremmest er gældende for engelske forhold. Derfor er det nødvendigt at inddrage nogle fakta om Danmark. Ifølge professor i historie E. Ladewig Petersen er det nærmest umuligt at lave en tilnærmelsesvis nøjagtig analyse af danske, demografiske forhold i det 17. århundrede. Petersen skriver imidlertid, at det på europæisk plan er muligt at angive nogle hovedtræk. Det ser ud til, at middelalderen har ligget omkring 20-30 år, hvilket især skyldes en meget høj børnedødelighed og gentagne epidemier. Den engelske økonom Malthus (1803) og den schweiziske læge Mallet (1837) regnede med henholdsvis 23,33 og 25,67 år som gennemsnitlig levealder i det 17. århundrede²⁴⁵. Middelalderen lader sig således ikke udregne nøjagtigt, mens det med sikkerhed vides, at børnedødeligheden var meget høj. Omkring 5 % af alle børn var dødfødte (dette tal medregner også spædbørn, der døde inden dåben), og i øvrigt tyder det på, at børnedødeligheden var højere i købstæderne end på landet. Ud af 1000 børn født på landet kunne ca. 666 forventes at blive over 10 år, mens der i købstæderne ville overleve omkring 35-55 færre. Desværre

²⁴² Thomas, 1980, s. 5-17

²⁴³ Thomas, 1980, s. 17

²⁴⁴ Thomas, 1980, s. 17-21

²⁴⁵ Petersen, 1980, s. 86

er det ikke muligt at videreføre statistikkerne udover det 10. år. På landet overlevede flest drenge, mens pigerne havde de bedste overlevelsesmuligheder i købstæderne²⁴⁶.

Frem til 1710 var der gentagne udbrud af epidemier. Det er ikke muligt at identificere alle sygdomme, der hærgede, men i hvert fald optræder der pesttyper af forskellig art, tyfoid feber, kolera og en del børnesygdomme, heriblandt mæslinger. Disse sygdomme skabte epidemier med korte mellemrum frem til begyndelsen af det 18. århundrede (i det 17. århundrede med ca. 1½-2 års mellemrum), om end hyppigheden efter al sandsynlighed har været faldende efter 1660. Epidemiernes størrelsesorden lader sig vanskeligt vurdere, men det vides, at ”den hvide død”²⁴⁷ (en pendant til Den Sorte Død, som hærgede i middelalderen), der slog ned i Danmark med jævne mellemrum i første halvdel af det 17. århundrede, var særligt katastrofal²⁴⁸.

Det ser således ud til, at Thomas’ fakta om England med rimelighed kan overføres til også at være gældende for Danmark. Tallene fortæller, at menigmand levede i et overordentligt usikkert miljø, hvor ingen kunne vide sig sikker, hvilket ifølge Thomas var en væsentlig årsag til folks optagethed af lykke og ulykke. I eksemplerne ovenfor ses det, at når en troldkvinde eller –mand var anklaget for at have stjålet lykke fra andre, stillede det ofte offeret i en situation, der kunne true vedkommendes livsgrundlag. Der nævnes fx mælkende, ruglykke og svinelykke. På en lille gård må det have været katastrofalt, hvis fx høsten slog fejl eller svinene døde, fordi husstanden så ikke havde noget at leve af. Dette kan forklare den meget store optagethed af lykke, samt hvorfor denne ofte fremdrages i trolddomssager. At stjæle sine medmenneskers lykke må have forekommet en meget egoistisk og alvorlig forbrydelse i et samfund, hvor alle var truede af sygdomme og andre ulykker. Som Thomas skriver, var datidens mennesker sikkert ikke så forfærdede over de hårde livsvilkår, som nutidige mennesker ville have været. Troen på, at en troldkvinde eller –mand havde stjålet ens lykke udgjorde alligevel en forklaring, der passede ind i tidens forestillingsverden, og som fritog ofrene for enhver ansvar.

Således var troen på lykke en overordentlig vigtig del af trolddomstroen i det 17. århundrede, idet folk levede i et meget usikkert miljø, hvor ulykker kunne være fatale. Troen på lykke gav dermed mulighed for at forklare sygdomme og ulykker med, at der havde været

²⁴⁶ Petersen, 1980, s. 94-97

²⁴⁷ Petersen, 1980, s. 94

²⁴⁸ Petersen, 1980, s. 90-94

troldfolk på spil. I denne del af analysen ses det ligeledes, hvordan begrebet lykke blev brugt på meget konkret vis i tilknytning til hverdagens gøremål. Samtidig blev lykken dog betragtet som et gode, der kom til den enkelte i afmålte mængder, og som kunne flyttes eller stjæles af troldfolk. Religiøse forestillinger har muligvis også haft betydning for opfattelsen af lykken.

7.2.2 Mytologiske forestillinger om troldfolk

Dette analyseafsnit vil vise, at der blandt lægfolk fandtes en ret veludviklet mytologi omkring troldfolk. Først præsenteres Jens Chr. V. Johansens undersøgelser af mytologien, og dernæst argumenteres der for, at denne mytologi efter al sandsynlighed kan udvides til at omfatte flere elementer.

Da Jahan Hvidsdatter fra Vester Horne herred i 1619 stod anklaget for trolddom, bekendte hun, at hun og syv troldfolk havde mødtes på Oddum kirkegård med deres drenge. Meningen var, at Jahan skulle indlemmes i troldfolkernes flok, så hun forsvor sin kristendom og dåb. Derefter løb hun sammen med de andre troldfolk rundt om kirken, mens deres drenge hentede øl til dem. Denne aften havde Jahan ligeledes fået sin egen dreng, der hed Palli, og han kom straks til hende, når hun ønskede hans tilstedeværelse. De andres drenge hed Grumi, Knægt, Krogfalle, Buggi, Satan, Ragi og Fylli. Noget tid derefter var troldfolkene samlede igen, men denne gang ved Gundesbøl Å, der lå øst for Hans Iversens gård. Troldfolkene havde ved deres drenges hjælp stjålet Hans Iversens mælkende, og Jahan havde fået 3 mark smør, fire af de andre havde fået 2 mark hver, mens rodens eneste mandlige medlem, Nis Bjerg, og hans kone havde fået hver 10 mark smør. Efter denne dag havde deres drenge også stjålet mælkende til dem andre steder, og de havde endda hentet en kærnestav, så de kunne kærne mælken til smør. En anden gang havde de været samlet ved Sønder Bindsbøl Bro, hvor de havde kærnet i bækken, mens deres drenge stjal mælk i Bindsbøl. Jahan forklarede, at roden havde flere medlemmer, end hun allerede havde nævnt, og at medlemmerne hjalp hinanden, når de ønskede at kaste sygdom eller ulykke på nogen²⁴⁹.

²⁴⁹ Aldal, 1931, s. 92-94

Bekendelser som den ovenstående forekommer med jævne mellemrum i kildematerialet til dette projekt. Som denne analyse vil vise, er disse forklaringer relativt enslydende, hvorfor det kan forekomme nærliggende at drage den konklusion, at de jyske troldfolk var en del af en større organisation, en slags heksekult a' la Margaret Murray. Ifølge Jens Chr. V. Johansen fandtes der dog ikke nogen jysk heksekult. Johansen ser i stedet de dømte troldfolks bekendelser som udtryk for, at der eksisterede en ret udbygget mytologi omkring troldfolkene. I menigmands forestillingsverden indgik således en række ideer om, hvordan troldfolkene opførte sig: '[...] at der var en vis form for organisation, at de samledes især ved kirker og især på bestemte dage, at troldfolkene gennemgik en vis form for initiation, og at de havde nogle overnaturlige hjælpere til deres rådighed, som i det jyske materiale overvejende blev betegnet som "drenge"²⁵⁰. Disse meget enslydende tilståelser kan virke påfaldende, netop pga. deres ensartethed, men Johansen påviser, at der er tale om trosforestillinger snarere end realiteter²⁵¹.

Johansen skelner mellem udlæggelser og bekendelser, og for udlæggelsernes vedkommende påviser han, at overensstemmelsen skyldes en blanding af ledende spørgsmål og gentagelse af eksisterende viden. Ofte var udlæggelserne præget af manglende realitet, men denne blev der taget let på, fordi udlæggelserne først og fremmest fandt sted for at finde frem til nye troldfolk, hvorfor dæmonologiske beretninger kom i anden række²⁵². I bekendelserne kommer de mytologiske forestillinger tydeligst frem, og især forestillingerne om troldfolkens initiationsritualer og djævlemærket var veludviklede. Johansen påviser, at disse forestillinger udsprang af folkelige forestillinger og blev spredt gennem mundtlige traditioner:

'Der har i befolkningen hersket en opfattelse, hvis forskellige elementer (initiation og djævlemærke) gennem en mundtlig tradition er blevet sammenføjet til en enhed, hvorefter den først er blevet udbredt i Vendsyssel og siden i større dele af Jylland. Meget tyder på, at kalkmaleriernes djævleafbildninger har haft en så suggestiv kraft, at de påvirkede den kollektive bevidsthed i en grad, at denne forestillingsverden indgik i tilståelserne²⁵³.

²⁵⁰ Johansen, 1991, s. 69

²⁵¹ Johansen, 1991, s. 69

²⁵² Johansen, 1991, s. 69-71

²⁵³ Johansen, 1991, s. 76

Johansen skriver, at en god grund til at betragte tilståelserne som trosforestillinger er, at ingen tilsyneladende interesserede sig særligt for dem. Oplysninger om roder eller initiationer vakte ikke interesse hos hverken dommere eller vidner. Johansen argumenterer for, at fængslede troldfolk fik at vide, hvem andre troldfolk havde udlagt og hvad der var blevet sagt i udlæggelserne, hvilket var grunden til, at udlæggelseskæder kunne videreføres. Befolkningen var udmærket klar over, hvad det pinlige forhør indebar, hvorfor en dømt troldkvinde eller –mand kunne bruge sin viden om andre udlæggelser til at få stoppet torturen hurtigst muligt. Årsagen til de mytologiske bekendelser søger Johansen i forskellige forhold. Først og fremmest foreligger den mulighed, at den anklagede levede sig ind i rollen som troldkvinde eller –mand. I de europæiske trolddomsprocesser er det sket, at den anklagede skiftede identitet i løbet af processen, men ifølge Johansen kan dette ikke fungere som en dækkende forklaringsmodel for de jyske processers vedkommende, fordi bekendelserne ofte faldt i starten af en proces. Ydermere må det tages i betragtning, at hvis der ikke kunne stilles borgen, sad den anklagede fængslet i byens fængsel eller hos anmelderen, hvoraf den sidstnævnte placering kan have præget eventuelle bekendelser. Det vides ikke, hvordan fængslede troldfolk blev behandlet, men deres hverdag har sikkert været præget af isolation, trusler og konstante, ledende spørgsmål, hvilket i længden kunne knække selv den stærkeste person²⁵⁴.

Johansens konklusion er således, at bekendelserne havde deres oprindelse i den folkelige forestillingsverden, som var præget af kalkmaleriernes afbildninger af djævelen. Denne forestillingsverden kom til udtryk i trolddomprocesserne, når den blev stimuleret af processernes psykiske pres på den anklagede, samt af det pinlige forhør. Unøjagtigheder i angivelserne om medlemstallene i roder, osv. taler yderligere for, at der ikke fandtes en jysk heksekult, men at der tværtimod var tale om folkelige forestillinger²⁵⁵.

Således etablerer Johansen, at der fandtes en ret udbygget mytologi omkring troldfolk og troen på trolddom. Johansens undersøgelse beskæftiger sig først og fremmest med troldfolkenes 'drenge', deres organisation i roder, samt med deres initiationsritualer. Ydermere kommer han med nogle bemærkninger omkring djævlemærket²⁵⁶. Kildematerialet afslører, at der ganske rigtigt findes gentagne henvisninger til disse mytologiske elementer. Idet kildematerialet til dette projekt stort set er identisk med det materiale, som Johansen selv be-

²⁵⁴ Johansen, 1991, s. 71-79

²⁵⁵ Johansen, 1991, s. 79-80

²⁵⁶ Johansen, 1991, s. 69-76

nytter, vil dette afsnit ikke indeholde yderligere undersøgelser af forestillingerne om troldfolkernes drenge, roder, initiationsritualer og djævlemærker. I kilderne ser det imidlertid ud til, at der fandtes flere aspekter af mytologien omkring troldfolkene end dem, Johansen beskæftiger sig med. Disse vil derfor blive analyseret her.

Jahan Hvidsdatter bekendte, at hun og de andre medlemmer af hendes rode havde stjålet mælkende, hvorefter de havde kærnet mælken i bækken. Forestillingen om, at troldfolkene mødtes for at kærne smør, forekommer enkelte gange i kildematerialet, hvorfor det kort skal nævnes her. Nogle gange fremgår det, at troldfolkene havde kærnet i en bæk eller å, mens det andre gange ser ud til, at kærningen fx havde foregået på en kirkegård. Tilsyneladende er der tale om en lokalt funderet mytologi, idet forestillinger om kærning i materialet til dette projekt kun forekommer i sager, der er lokaliseret omkring Varde og Ribe (dermed ikke sagt, at der ikke er mulighed for, at disse forestillinger også forekom andre steder i Danmark). Kærning nævnes første gang i sagen mod Maren Pedersdatter Nigerpande fra Oksby i 1614²⁵⁷, og den sidste henvisning til dette findes i sagen mod Karen Roeds i Ribe i 1620²⁵⁸. Disse forestillinger er således ikke blot meget lokalt funderede, de foregår også over en ret kort tidsperiode. Dette åbner op for den mulighed, at de anklagede troldfolk havde hørt, hvad andre troldfolk havde bekendt, og at der blot var tale om gentagelser, præcis som Johansen beskriver vedr. andre mytologiske forestillinger. Under alle omstændigheder er forekomsten af forestillinger om kærning for få til at fastslå, at disse for alvor var en del af mytologien omkring troldfolkene.

Imidlertid er der en anden forestilling, der løber som en rød tråd gennem kildematerialet; det drejer sig om, at visse dyr tilsyneladende blev associeret med trolddom. Især hunde, harrer og tudser kunne åbenbart have med trolddom at gøre, men enkelte steder er andre dyr nævnt. I sagen mod Anne Lauritsdatter fra Aarup i 1686 kom det frem, at Anne havde lovet ondt til Poul Willadsen og hans kone, Anne Christensdatter, ondt. Snart derefter kom Poul Willadsen 'ligesom fra sin Sans [...] og sagde, der kom en Taage omkring ham, og en sort raget Hund kom til ham'²⁵⁹. På samme måde var det gået Christen Henriksen, der vidnede mod Anne Christensdatter i Tvislund i 1635. Christen Henriksen havde haft et opgør med den anklagedes mand, '[o]g da kom der noget til ham i skoven, ligesom en "raget

²⁵⁷ Kristensen, 1932, s. 145

²⁵⁸ Grønlund, ved Agerbæk, 1973, s. 94

²⁵⁹ Laursen, 1941-1943, s. 29-30

hund med ingen hale” og begærede den højre hånd af ham²⁶⁰. Både Poul Willadsen og Christen Henriksen havde været helt fra sans og samling efter disse oplevelser.

Også harer blev forbundet med trolddom, hvilket fx ses i sagen mod Apellone Thomaskone fra Klelund, der i 1620 blev anklaget for trolddom. Da sagen skulle behandles ved Lands-tinget i Viborg, var det Niels Mortensen, der kørte vognen med Apellone. På turen var Niels Mortensen imidlertid blevet så utilpas, at han måtte bede en anden om at køre. ’Han havde da tydeligt set ”en hares lignelse” ved siden af vognen, og Christen Jørgensen så vel som de andre havde ligeledes set haren, der ligesom kom op ad jorden’²⁶¹. De tilstedeværende havde ikke været i tvivl om, at haren var den onde selv²⁶². I sagen mod Jens Olesen i Skyum (L.D.A. 1623. Fol. 96 f.f.) ses det ligeledes, at folk betragtede harer med en vis betænkelighed. Søren Lauritsen var blevet grebet af en uforståelig angst efter en samtale med Jens Olesen, hvor Søren havde bedt Jens om at bede godt for sig. Søren berettede, at ’[d]er kom også saa mange Harer i min Gaard og ved mit Hus, paa mit loft og over min Seng, saa jeg kunde neppe have min Dør lukket for dem’²⁶³. Natten efter samtalen med Jens Olesen ’[...] kom der over mig paa Huset som en Hare, og der faldt et stykke Ild ned i mig’²⁶⁴. Derefter var Søren Lauridsen blevet så bange, at han ikke turde blive i huset. Denne angst havde han lidt af i et år²⁶⁵.

I disse to eksempler ses det tydeligt, hvordan trolddom og ondskab forbindes med harer. Apellone Thomaskones eskorte var tydeligvis rædselsslagne for haren, der ’kom op af jorden’ og fulgte dem på vej, og det ser ud til, at Niels Mortensens pludselige utilpashed bidrog yderligere til den uhyggelige stemning. Det fremgår i hvert fald tydeligt, at haren blev associeret med Djævelen selv og dermed med Apellone. Søren Lauridsen var ligeledes sikker på, at Jens Olesen havde påført ham hans angst ved trolddom, og det ses tydeligt, at Søren direkte forbandt de mange harer, der dukkede op på hans gård, med trolddommen. Da Søren fornemmede, at en hare kom ned over ham, gik han i panik og var nødt til at forlade huset. I begge eksempler var synet af en hare altså direkte angstprovokerende, når den blev sat i forbindelse med trolddom.

²⁶⁰ Andersen, 1961, s. 99

²⁶¹ Andersen, 1960, s. 128-129

²⁶² Andersen, 1960, s. 129

²⁶³ Sortfeldt, 1919-1923, s. 15

²⁶⁴ Sortfeldt, 1919-1923, s. 15

²⁶⁵ Sortfeldt, 1919-1923, s. 14-15

Ligesom hunde og harer var mistænkelige i en trolddomssammenhæng, ser det også ud til, at skrubtudser blev forbundet med trolddom. Blandt de troldfolk, som den ivrige Jørgen Arenfeldt til Rugård pågreb, var Mette Stisens fra Ebeltoft. Bysmeden Rasmus vidnede, at han for nogle år siden havde været i gang med at lave en trefod. Han var næsten færdig med arbejdet og manglede kun at sætte det tredje og sidste ben på den, men det ville ikke lykkes for ham. 'Des imidlertid kom der en stor "Skropen-tudse" (Skruptudse) til min Smedjedør. I samme Godlag kom og Rasmus Povlsen for min dør, og sagde han til mig: "Lukker op, her kommer en Djævel og vil ind til dig"²⁶⁶. Rasmus Smed tog tudsen med en tang og smed den på ilden. Han bad Mads Skipper, der sad ved blæsebælgen, om at få ilden til at flamme, men tre gange krøb den uskadt ud af ilden. Først da tudsen blev taget op med en skovl og kastet på ilden, lykkedes det at tage livet af den. Under dette optrin havde Mette Stisens to gange banket på smedjens dør, men hun ville ikke ud med sit ærinde, og smeden lukkede hende ikke ind. Straks efter skrubtudsen var brændt af, kunne Rasmus Smed igen arbejde med jernet og gøre trefoden færdig. Derefter var smeden og hans familie ramt af ulykker. Smeden selv havde inden for et år brækket begge sine håndled og skåret en finger af sin højre hånd. Hans kone havde brækket lårbenet, og deres søn havde mistet førligheden i sine ben. For alle disse ulykker mistænkte de Mette Stisens²⁶⁷.

Det ovenstående er blot ét eksempel fra kildematerialet, hvor skrubtudser tillægges overnaturlige kræfter. Det faktum, at Rasmus Povlsen omtalte tudsen som en djævel allerede inden episoden med ilden, viser netop, at skrubtudser havde et blakket ry. I dette eksempel bankede en kvinde med trolddomsrygte på døren samtidig med, at den mystiske tudse gang på gang kravlede ud af ilden, og så var det nærliggende for smeden at kæde de to episoder sammen.

De ovenstående eksempler viser, at mytologien omkring troldfolkene efter al sandsynlighed kan udvides til også at omfatte visse dyr, deriblandt hunde, harer og skrubtudser. Det ses i hvert fald tydeligt, hvordan disse dyr blev forbundet med trolddom. Muligvis har forestillingen om, at troldfolkene havde 'drenge', der jo ofte optrådte i dyreskikkelse, været en medvirkende årsag til at dyr blevet forbundet med trolddom. Menigmand forestillede sig måske, at han eller hun stod overfor en såkaldt 'drenge', hvilket sikkert ikke har gjort frygten for dyret mindre.

²⁶⁶ Kjær, 1904, s. 178

²⁶⁷ Kjær, 1904, s. 177-179

Jens Chr. V. Johansen påviser som nævnt ovenfor, at der fandtes en ret veludviklet mytologi omkring de jyske troldfolk. Af samme grund er menigmands forestillinger om troldfolks gøren og laden relativt enslydende i de jyske trolddomsprocesser. Imidlertid er der mulighed for, at der også fandtes lokale variationer over denne mytologi, idet der fx forekommer historier om, at troldfolkene havde kærnet smør sammen på Ribe-egnen. Yderligere er der grund til at antage, at også visse dyr, fx skrubbudser, hunde og harer, blev forbundet med trolddom, idet menigmand betragtede disse dyr med en vis mistænksomhed.

8.0 Diskussion

Dette afsnit har karakter af en diskussion, hvor konklusionerne fra analysen inddrages i forsøget på at besvare problemformuleringens sidste del, der lyder:

**Adskiller disse forestillinger sig fra den lærde holdning til trolddom i det
17. århundrede?**

Således vil dette afsnit præsentere den lærde elites holdning til trolddom, samt diskutere denne i forhold til de synspunkter, som analysen fremdrager. Den lærde elite defineres her som fremtrædende teologer i det 16. og starten af det 17. århundrede, samt kongen og rigsrådet, idet 1617-forordningen *Troldfolk oc deres medvidere* inddrages. Afsnittet indledes med en præsentation af den lærde elites trolddomsopfattelse i kronologisk rækkefølge fra Hans Tausen til 1617-forordningen. Herefter følger en diskussion, hvor den lærde trolddomsopfattelse stilles i forhold til konklusionerne fra analysen.

Hans Tausen var som tidligere nævnt biskop i Ribe, og hans opfattelse af trolddom kommer tydeligt til udtryk i Hyrdebrevet fra 1542. I denne skrift advarer Tausen provster og sognepræster i Ribe stift mod troldfolk. Tausen påpeger, at Djævelen altid har været til stede i den kristne virkelighed; han spillede en afgørende rolle i syndefaldet, og han fristede Jesus gang på gang. Men Djævelens fristelser er stadig til stede blandt mennesker, han gør stadig '[...] den Herre Christo oc den hellige kircke adskillig hinder og gensigelse, med gendøbere oc sacramentskendere, med spaadom oc trolddom'²⁶⁸. Djævelens formål er ifølge Tausen at 'drage eenfoldige hierter fra det reene ord oc den rette Christo'²⁶⁹. Tausen kalder troldfolkene for 'Djævelens apostelinder'²⁷⁰, og disse kvinder er farlige, fordi de kan få folk til at glemme den rette lære, deres kristendom, til fordel for trolddom. Troldfolkene forbryder sig mod det første bud, og ved at omgås dem kan mennesker blive smittede '[...] med wrang og urett forstand'²⁷¹. For Tausens vedkommende er der således ingen tvivl om, at troldfolk skal sidestilles med Djævelen og alle hans fristelser. Trolddom er en farlig vej

²⁶⁸ Hans Tausens Hyrdebrev (Rørdam, 1870), s. 242

²⁶⁹ Hans Tausens Hyrdebrev (Rørdam, 1870), s. 242

²⁷⁰ Hans Tausens Hyrdebrev (Rørdam, 1870), s. 243

²⁷¹ Hans Tausens Hyrdebrev (Rørdam, 1870), s. 246

at begive sig ind på, fordi den kan forvrænge den kristne lære og lede mennesker ud i fristelser. Desuden fokuserer Tausen næsten udelukkende på spåning og andre dele af den gavnlige trolddom, mens den skadevoldende trolddom træder mere i baggrunden.

Peder Palladius levede samtidig med Hans Tausen, og hans trolddomsopfattelse kommer tydeligt til udtryk i hans visitatsbog, der indeholder et kapitel specifikt om trolddom. Palladius beskriver troldfolks forbindelse til Djævelen som et gensidigt forhold: 'En troldkvinde er jo Djævelens malkedeje [mælkepige], hun malker ham, og han malker hende, så længe at de malker hinanden lige til helvedes afgrund'²⁷². Således advarer Palladius sine sognebørn mod at benytte sig af kloge koner eller mænds kunnen. '[H]un har Djævelen, har hun. Det får hun også med sin signen. Det får du også, hvis du lader dig eller dit fæ signe af hende. Det kan nok være, at du synes, at din ko får det bedre, men din sjæl skal blive fordømt ind i helvedes afgrund med den signen'²⁷³. Ifølge Palladius var det altså fatalt at lade en klog kone eller mand signe over eksempelvis en syg ko, da ejeren af koen dermed dømte sig selv til evig fortabelse, fordi vedkommende indgik en pagt med Djævelen. Desuden skriver Palladius, at troldfolkene nu vil få deres velfortjente straf, idet de ikke længere kan skjule sig 'i denne klare evangeliets lyse dag. De får nu en verdens skam af verden, og det er deres velfortjente løn'²⁷⁴.

Palladius gør således meget ud af den gavnlige trolddom og hvilke effekter, der måtte komme ud af at benytte sig af den. For den skadevoldende trolddoms vedkommende råder Palladius sine sognebørn til at være stærke i troen, så troldfolkene ikke har mulighed for at skade dem. Endvidere skriver Palladius: 'Kvinde var din mund, så du ikke får en brændende hale!²⁷⁵. Af dette citat ses det, at Palladius lægger vægt på ordets kraft. *En Visitatsbog* fungerer således som en advarsel. På den ene side til Palladius' sognebørn, der skal vare sig for troldfolkene, men på den anden side også til troldfolkene, der ifølge Palladius kan forvente at blive pågrebet og straffet snarest.

Teologen Niels Hemmingsen udgav i 1575 en bog, der udelukkende handlede om trolddom: *En Underuisning aff den hellige schrifft, huad mand dømme skal om den store oc gruelige gudsbespottelse, som skeer med Troldom, signelse, manelse oc anden saadan Guds hellige Naffns oc ords vanbrug. Item 33 Propositiones imod troldom – Dertil 33 Proposi-*

²⁷² *En Visitatsbog* (genudgivet af Lausten, 2003), s. 119

²⁷³ *En Visitatsbog* (genudgivet af Lausten, 2003), s. 118

²⁷⁴ *En Visitatsbog* (genudgivet af Lausten, 2003), s. 117

²⁷⁵ *En Visitatsbog* (genudgivet af Lausten, 2003), s. 119

tiones om spådom (herefter *En Undervisning...*). I *En Undervisning...* ses det, at Hemmingsen har den holdning, at trolddom er misbrug af Guds navn og dermed en overtrædelse af det 2. bud, hvor Tausen mente, at troldfolkene overtrådte det 1. bud. Hemmingsen definerer troldfolk som '[...] de som enten med signelse, manelse, læsning, tegn, billede eller noget andet som der til af en vrang tro bruges, mene sig enten at kunne skade eller gavne mennesket eller også de som noget andet bruge med troldoms kunst'²⁷⁶. *En Undervisning...* lægger stor vægt på at bekæmpe den gavnlige trolddom, mens den skadevoldende tilsyneladende spiller en mindre rolle. I stedet ønsker Hemmingsen at komme helbredelse af mennesker og dyr, fremstilling af amuletter, diagnosticering af forgørelser etc. til livs. Desuden fremhæver Hemmingsen, at udøverne af den gavnlige trolddom tillægger ordets kraft stor betydning²⁷⁷.

Ligesom Tausen og Palladius mener Hemmingsen, at Djævelen spiller en stor rolle i anvendelsen af trolddom; '[...] Djævelen haver ingen større lyst og tid kort end han kan inddrive disse mennesker imod Guds ord, til adskillige vrang meninger, falsk hellighed og Guds ords vanbrug. Thi der er ingen salighed udenfor Guds ords rette brug'²⁷⁸. Troldfolk er ifølge Hemmingsen forblindede af Djævelen til at tro, at de besidder en stor magt, men i virkeligheden dømmer de sig selv til evig fortabelse. Til trods for, at troldfolk ifølge Hemmingsen er nogle stakkels forblindede mennesker, ønsker han alligevel, at de skal have en hård straf. Troldfolk skal således straffes med døden efter Guds lov; '[d]u skal ikke lade nogen troldkvinde leve'²⁷⁹.

Som det ovenstående viser, havde nogle af det 16. og 17. århundredes mest fremtrædende teologer deres egne meninger om trolddom i forhold til kristendommen. Teologernes trolddomsopfattelse udgjorde så at sige den filosofiske baggrund, mens 1617-forordningen var et officielt dokument, der dermed også repræsenterede kronens officielle holdning til trolddom. Som tidligere nævnt var det helt særlige ved 1617-forordningen *Troldfolk oc deres medvidere*, at den for første gang i dansk retshistorie definerede trolddomsforbrydelsen, samt at den skelnede mellem skadevoldende og gavnlige trolddom. Yderligere kriminaliserede forordningen troldfolkernes medvidere.

²⁷⁶ *En Undervisning...*, via Jensen, 1982, s. 22

²⁷⁷ *En Undervisning...*, via Jensen, 1982, s. 22

²⁷⁸ *En Undervisning...*, via Jensen, 1982, s. 22

²⁷⁹ *En Undervisning...*, via Jensen, 1982, s. 23

Forordningen indledes med en bekendtgørelse af, at det er kommet hoffet for øre, at der finder nogle 'hiemmelige Konster'²⁸⁰ sted, '[...] som ere Signen, Manen, Maalen, Characteres eller maler, vise igen, visse Dagers udi Vgen udueelse, etc. [...]'²⁸¹. Disse gerninger bliver der set gennem fingre med, fordi de formenes at være til 'gaffn oc helbrede'²⁸² for mennesker og dyr. Imidlertid slår forordningen fast, '[...] at sådanne Konster aff Gud Allermectigste høyligen forbudne ere'²⁸³, og at de i stedet regnes blandt Djævelens '[...] hiemmelige wnaturlige Raad oc Middel'²⁸⁴. Disse kunster udlægges desuden som forløbere til langt værre trolddomsforbrydelser. De hemmelige kunster, som forordningen her omtaler, henregnes i dette projekt under gavnlige trolddom, og den officielle holdning til dette er mere end klar. Den gavnlige trolddom er ikke blot 'vederstygelighed'²⁸⁵, den er også imod Guds vilje. At søge råd hos en klog kone eller mand var således det samme som at bekende sig til Djævelens veje, og det var desuden '[...] alle Troldfolckis første alphabet'²⁸⁶ og op-hav '[...] til Troldoms onde wlykkelige idret'²⁸⁷. Til trods for denne meget skarpe holdning til den gavnlige trolddom, blev denne som tidligere nævnt ikke straffet så hårdt som den skadevoldende trolddom, idet straffen var fratagelse af den dømtes boeslod samt landsforvisning.

For den skadevoldende trolddoms vedkommende er holdningen ligeledes klar; de rette troldfolk, '[...] som met Dieffuelen sig bebundet haver, eller met hannem omgaais'²⁸⁸, skal dømmes til døden i henhold til paragraf 8 i den Kalundborgske Reces. Medvidere til skadevoldende trolddom skal ligeledes '[...] straffis paa deris Hals vden ald Naade'²⁸⁹. Forordningen sætter altså lighedstegn mellem skadevoldende trolddom og djævlepagt, og den levner ikke plads til undtagelser eller tvivlstilfælde.

Det er således et gennemgående træk ved de ovenfor nævnte teologer samt 1617-forordningen, at der i høj grad fokuseres på den gavnlige trolddom, mens den skadevoldende tilsyneladende spiller en mindre rolle. Denne ret ensidige fokusering kan muligvis skyldes, at den gavnlige trolddom udgjorde en gren af trolddomstroen, der gav menigmand

²⁸⁰ Forordning om troldfolk oc deres medvidere (Rørdam, 1886, s. 59-61)

²⁸¹ Forordning om troldfolk oc deres medvidere (Rørdam, 1886, s. 59-61)

²⁸² Forordning om troldfolk oc deres medvidere (Rørdam, 1886, s. 59-61)

²⁸³ Forordning om troldfolk oc deres medvidere (Rørdam, 1886, s. 59-61)

²⁸⁴ Forordning om troldfolk oc deres medvidere (Rørdam, 1886, s. 59-61)

²⁸⁵ Forordning om troldfolk oc deres medvidere (Rørdam, 1886, s. 59-61)

²⁸⁶ Forordning om troldfolk oc deres medvidere (Rørdam, 1886, s. 59-61)

²⁸⁷ Forordning om troldfolk oc deres medvidere (Rørdam, 1886, s. 59-61)

²⁸⁸ Forordning om troldfolk oc deres medvidere (Rørdam, 1886, s. 59-61)

²⁸⁹ Forordning om troldfolk oc deres medvidere (Rørdam, 1886, s. 59-61)

mulighed for at træffe et aktivt valg om at benytte sig af trolddom. Hvis en ko eksempelvis blev syg, kunne dens ejer træffe et bevidst valg om at benytte sig af en klog kone eller mands kunnen. For koens ejer stod valget vel ofte reelt mellem at forsøge sig med den lokale kloge kone eller mands kunster, eller lade koen dø. I det perspektiv kan det ikke overraske nogen, hvis menigmand valgte at lade nogen signe over koen. Teologernes fokusering på den gavnlige trolddom kan tolkes som et opråb til præsterne om at sørge for, at deres sognebørn netop ikke valgte at konsultere troldfolk, når deres køer blev syge. Fokuseringen på den gavnlige trolddom kommer dermed til at fungere som advarsler mod trolddom til præster og sognebørn. I sit speciale, *Trolddom i Danmark 1500-1588*, analyserer Karsten Sejr Jensen ligeledes Tausens, Palladius' og Hemmingsens trolddomsopfattelser, og han tolker Palladius' og Tausens fokusering på spåning og gavnlige trolddom som bevis på, at de danske reformatoriske præster ikke nærrede den samme frygt for Djævelen, som fx Martin Luther gjorde. I stedet var de ifølge Jensen inspirerede af Melancton, hvorfor de først og fremmest så trolddom som kætteri²⁹⁰.

Karsten Sejr Jensen har ikke uret i den betragtning, at teologerne i høj grad beskæftiger sig med den gavnlige trolddom, men som skrevet ovenfor kan dette også læses som teologernes advarende pegefinger til deres underordnede præster og sognebørn i det hele taget. At teologer ikke skulle have været angste for Djævelen er meget svært at få øje på, idet alle tre teologer udførligt gør rede for, hvordan troldfolkene har indgået et forbund med Djævelen, samt at menigmand vil dømmes sig selv til evig fortabelse ved at benytte sig af troldfolkernes kunnen. Skrifterne tyder tværtimod på, at de danske teologer i høj grad frygtede Djævelen, ligesom 1617-forordningen også slår fast, at troldfolk står i forbindelse med Djævelen.

Når den lærde fokusering på den gavnlige trolddom ses som udtryk for, at den gavnlige trolddom ikke blev betragtet som værende en lige så alvorlig forseelse som den skadevoldende trolddom, kan det indikere, at udøvere af skadevoldende trolddom allerede var fortabte i elitens øjne. Det understøttes af det faktum, at ingen af teksterne indeholder advarsler til udøvere af skadevoldende trolddom. Både Tausen og Palladius opfordrer deres sognebørn til at være stærke i troen, så troldfolk ikke kan skade dem. Argumentet understøttes yderligere af, at 1617-forordningen ikke foreskriver så strenge straffe for gavnlige trolddom som for skadevoldende. Gavnlige trolddom omtales netop som 'alle Troldfolckis første al-

²⁹⁰ Jensen, 1982, s. 19

phabet', altså det første skridt på vejen til langt alvorligere forbrydelser. Yderligere forhold forordningen sig lidt vævende til den gavnlige trolddom, mens dens omtale af den skadevoldende er meget konkret og kortfattet. Dette tyder på, at udøvere af skadevoldende trolddom af eliten blev betragtet som værende fortabte. Disse troldfolk havde allerede hengivet sig fuldt og helt til Djævelen, og der fandtes kun en løsning på dette problem; bålstraf.

Den lærde elite nærrede således en frygt for Djævelen, og denne djævleforskrækkelse skyldtes muligvis Reformationen. I jødedommen og kristendommen blev Djævelen set som Guds mægtige rival, der var allestedsnærværende og repræsentant for diverse fristelser. Mennesker, der havde syndet, blev Djævelens tjenere i Helvede, hvor de blev udsat for skrækkelige pinsler. Han stod i spidsen for en veritabel hær af dæmoner og andre onde skabninger, og hans kræfter var enorme, idet han selv havde været en engel engang. Midtaldernes gejstlighed var i høj grad med til at skabe en regulær dæmonologi, når de i deres prædikener fortalte om Djævelens evige fristelser og store magt over syndere. På samme måde har bl.a. kalkmaleriernes portrætteringer af Djævelen været med til at skabe det billede, der endnu er fremherskende i dag. I det 16. århundrede var Djævelen altid nærværende, en realitet²⁹¹. Reformationen styrkede denne opfattelse af Djævelen; 'Protestantism was a response to a deep conviction of human sin, a sense of powerlessness in the face of evil. For Luther the whole word of visible reality and the flesh belonged to the Devil [...]'²⁹². Efter Reformationen var Djævelen således mere nærværende end nogensinde før. Gejstligheden prædikede om Djævelens indblanding i dagliglivet, og de overbeviste deres menigheder om, at Djævelen og alle hans usynlige, tjenende ånder fyldte luften omkring dem. Djævelen var allestedsnærværende²⁹³.

Det er evident, at Djævelen var allestedsnærværende for teologer og muligvis for gejstligheden i det hele taget. Analysen har imidlertid vist, at Djævelen stort set ikke spiller nogen rolle i trolddomsprocesserne. Selv ikke i sager, hvor den skadevoldende trolddom er fremherskende, nævnes Djævelen. Konklusionen på analysen er tværtimod, at lægfolk ikke tillagde de åndelige aspekter af trolddomsforbrydelsen nogen større vægt, hvorimod materielle og kropslige skader spiller en hovedrolle. Her ses det således, at den folkelige trolddomsopfattelse i høj grad adskiller sig fra den lærde. Som tidligere nævnt har Merete Bir-

²⁹¹ Thomas, 1980, s. 469-470

²⁹² Thomas, 1980, s. 470

²⁹³ Thomas, 1980, s. 470-471

kelund fremsat det argument, at Danske Lov fra 1686 var justeret efter retspraksis, netop fordi det havde vist sig, at Djævelen spillede en så forsvindende lille rolle i trolddomsprocesserne.

Gustav Henningsen og Alex Wittendorff har begge fremsat det argument, at lægfolk i det 17. århundrede levede i to forestillingsverdener, en kristen og en folkelig; '[d]e var døbte og gik i kirke, de var til alters mindst en gang om året (ellers blev man lyst i band af præsten og kunne risikere landsforvisning). Men side om side med deres kristne opdragelse havde de fleste mennesker fået indpodet et sæt magiske forestillinger om hemmelige love og sammenhænge, som styrede deres tilværelse [...]'²⁹⁴. Wittendorff fremstiller den folkelige forestillingsverden som en veritabel modkultur, der stod i opposition til den lærde kultur, et opgør om retten til meningsdannelsen²⁹⁵.

Den kendsgerning, at Djævelen ikke spiller nogen større rolle i trolddomsprocesserne, taler i høj grad for, at der vitterligt fandtes to forskellige forestillingsverdener, hvor menigmand så at sige stod med 'et ben i hver lejr', fordi samfundets elite stillede krav om, at alle skulle døbes og gå i kirke. Djævelens fravær tyder dog på, at kristendommen og dermed djævelforskrækkelsen ikke havde det samme tag i menigmand, som i teologerne. I hvert fald ses det, at menigmand ikke forbandt trolddomstroen med Djævelen. Analysen har imidlertid åbnet op for den mulighed, at religionen også visse steder havde øvet indflydelse på den folkelige forestillingsverden og trolddomstroen. Dette ses tydeligst i afsnittet omhandlende den gavnlige trolddom, hvor der i flere tilfælde forekom tydeligt religiøst indhold. Der kan være tale om påvirkning fra katolsk tid, idet nogle signeformler var på latin, mens andre fx omtalte jomfru Maria. At kristendommen havde kunnet påvirke den folkelige forestillingsverden viser, at der ikke fandtes et skarpt skel mellem de to kulturer. Derfor er der intet, der tyder på, at der var tale om en direkte folkelig modkultur, der lå i åben i konflikt med den lærde elite.

Analysen viste ligeledes, at menigmand havde en meget konkret fortolkning af begrebet lykke, der ofte blev anvendt i tilknytning til hverdagens gøremål. Lykken blev dog også betragtet som et gode, der kom til den enkelte i afmålte mængder, og som kunne flyttes eller stjæles af troldfolk. Det antydes desuden, at Gud kunne være den, der tildelte lykken. Som sagt findes forestillingen om Gud som uddeler af lykken kun enkelte gange i kildematerialet til dette projekt, og derfor vil det være vanskeligt at konkludere endeligt på religio-

²⁹⁴ Henningsen, 1991, s. 19-20

²⁹⁵ Se fx Wittendorff, 1986, s. 46 & 1988, s. 230-237

nens rolle i forhold til lægfolks forestillinger om tildeling af lykke. Spørgsmålet er om, det materiale, der er anvendt i dette projekt, kan betragtes som værende repræsentativt for menigmands opfattelse af lykke. Umiddelbart ser det ud til, at troen på lykke ikke blev forbundet med religion, men der foreligger også den mulighed, at Guds rolle i tildelingen af lykke var så selvfølgelig for alle, at der ikke var nogen grund til at nævne den. Måske udtalte Karen Christensdatter i sagen mod Maren Larsdatter Snup blot en universelt anerkendt sandhed. Analysen af de mytologiske forestillinger om troldfolk viste en vis religiøs indflydelse. Det forekom, at et dyr tilsyneladende blev forbundet med 'den onde selv' eller Djævelen; troldfolkene 'drenge' havde netop ofte dyreskikkelse og blev betragtet som hjælpedjævla. Blandt lægfolk herskede der ligeledes en forestilling om, at troldfolkene mødtes på kirkegårde for at forsværge deres kristendom og initiere nye medlemmer eller for at kærne det mælk, de havde stjålet. At menigmand åbenbart var bange for visse dyr, fordi disse blev forbundet med Djævelen, er et sjældent eksempel på Djævelens tilstedeværelse i lægfolks hverdag. Det kan tolkes som et bevis på, at den lærde elites frygt for Djævelen også fandtes blandt lægfolk. Forestillingen om, at troldfolkene mødtes på kirkegårde for at forsværge deres kristendom, kan ligeledes tyde på, at menigmand grundlæggende opfattede sig selv som kristen. Der foreligger dog også den mulighed, at de, der udtalte sig i trolddomssagerne, sagde det, som de regnede med, at øvrigheden gerne ville høre.

Den folkelige kultur ser ud til på visse punkter at have adskilt sig fra kristendommen og den lærde elites forestillingsverden. Idet der nogle steder forekommer utvetydigt religiøst indhold ses dog også, at denne folkelige forestillingsverden stadig var påvirkelig. Dette er blot endnu en grund til at antage, at der ikke fandtes en egentlig konflikt mellem de to forestillingsverdener, men at de i stedet eksisterede sideløbende med hinanden.

Det ovenstående har i høj grad beskæftiget sig med områder, hvor de to forestillingsverdener adskilte sig fra hinanden, men der forekommer også ligheder mellem de to. Analysen har vist, at menigmand lagde stor vægt på ordets kraft. Fx blev det, at en trolddomsanklaget havde lovet andre ondt, efter al sandsynlighed set som et stærkt bevis på, at vedkommende virkelig havde ønsket at gøre andre mennesker ondt. På samme måde indeholdt kildematerialet eksempler på skrevne amuletter, der skulle beskytte bæreren mod ondt, og der fandtes ligeledes et stort antal signeformularer. Edward Bevers argumenter om psykens indvirkning på trolddom var ligeledes med til at påvise, at det 17. århundredes mennesker var bevidste om, at ord i sig selv kunne volde skade eller have en helbredende effekt.

Denne tro på ordets kraft går igen hos Peder Palladius og Niels Hemmingsen. Palladius opfordrer direkte: 'Kvinde var din mund, så du ikke får en brændende hale!²⁹⁶. Dette er en opfordring fra Palladius til troldfolk om, at de skal vælge deres ord med omhu, hvis ikke de ønsker at ende deres dage på bålet. Her ses det således tydeligt, at Palladius tillægger ord en stor kraft. Om Palladius henviser til loven ondt eller muligvis signeformler må stå hen i det uvisse. Hemmingsen påtaler, at lægfolk i høj grad tror på ordets kraft, især i forbindelse med gavnlig trolddom. Dette er altså i overensstemmelse med analysens konklusioner.

Dette afsnit har således argumenteret for, at den folkelige forestillingsverden og trolddomstroen i det 17. århundrede i høj grad adskilte sig fra den lærde elites holdning til trolddom. Konklusionen på dette afsnit er, at der fandtes to forestillingsverdener, der eksisterede sideløbende med hinanden. Dels var der den lærde elites forestillingsverden, den officielle holdning til trolddom. Her var Djævelen en altoverskyggende faktor, der i høj grad indgød frygt, i hvert fald blandt teologer. Ved siden af den officielle forestillingsverden stod den folkelige, der sandsynligvis var et stort sammensurium af folketro, katolske levn, etc. Diskussionen har ikke givet grund til at antage, at disse to forestillingsverdener lå i konflikt med hinanden, som bl.a. Alex Wittendorff har argumenteret for. Derfor kan 1617-forordningen heller ikke direkte ses som elitens forsøg på udrensning af folk, der ikke bekendte sig til den rette tro. Forordningens udstedelse viser, at trolddomstroen også fandtes hos samfundseliten, samt at eliten havde et ønske om at komme troldfolkene til livs, fordi disse stod i forbindelse med Djævelen. Menigmand nærede tilsyneladende ikke samme frygt for Djævelen som teologerne gjorde, hvorfor det kan undre, at udstedelsen af 1617-forordningen affødte en stigning i antallet af trolddomsprocesser, idet den akkusatoriske procesform forudsatte, at en trolddomsproces skulle indledes som et civilt søgsmål. Denne stigning kan skyldes, at forordningen indgik i et sammenspil med befolkningsvilje til at føre trolddomsprocesser, en slags gensidig påvirkning, som også Jens Chr. V. Johansen har argumenteret for. Forordningens udstedelse kan således tolkes som elitens forsøg på at ensrette kulturen og menigmands åndelige liv.

²⁹⁶ *En Visitatsbog* (genudgivet af Lausten, 2003), s. 119

9.0 Konklusion

Hvilke folkelige forestillinger om trolddom kommer til udtryk i retsdokumenter fra danske trolddomssager i det 17. århundrede? Adskiller disse forestillinger sig fra den lærde holdning til trolddom i det 17. århundrede?

Trolddomsprocessernes eksistens dokumenterer, at forestillingen om trolddom var til stede i det 17. århundredes Danmark, både hos samfundets elite og menigmand. Kildematerialet til trolddomsprocesserne består af retsdokumenterne fra de enkelte sager, og især anklagerne viser, at menigmand havde mange forestillinger om trolddom. Dette projekt har forsøgt at inddele disse forestillinger i kategorier, så de ville give mening i en nutidig kontekst.

Analysen har vist, at den skadevoldende trolddom kunne inddeles i to grupperinger; loven ondt og forgørelser. Det viste sig, at det 17. århundredes mennesker tillagde ordets kraft stor betydning, og det at love ondt blev tilsyneladende betragtet som bevis på, at en troldkvinde eller –mand havde ønsket at skade sine medmennesker. Forgørelser fungerede tilsyneladende som et slags paraplybegreb for skader forvoldt ved trolddom, og kildematerialet viser lille interesse for den praktiske udførelse af trolddommen; hovedvægten ligger i stedet på trolddommens effekt, dvs. de materielle skader. Hvor den skadevoldende trolddom kunne opdeles i to relativt klare grupperinger, var den gavnlige trolddom anderledes forskelligartet, idet den kunne anvendes på mange forskellige måder. Til gengæld spiller den gavnlige trolddom en langt mindre rolle i trolddomssagerne end den skadevoldende, hvilket dog ikke nødvendigvis betyder, at den spillede en mindre rolle for menigmand. Analysen af den gavnlige trolddom viste en kristen indflydelse, idet fx mange af de nedskrevne signeformler indeholdt religiøse elementer, mens andre tilsyneladende ikke havde religiøst indhold. For både den skadevoldende og den gavnlige trolddoms vedkommende ser det ud til, at troen på trolddommens effekt skulle være til stede, hvis den skulle have nogen virkning.

Det 17. århundredes mennesker havde en meget konkret opfattelse af begrebet lykke, der ofte blev tilknyttet hverdagens gøremål. Lykken kunne desuden flyttes fra en person til en anden, og dermed kunne den også stjæles af troldfolk. Troen på lykke er sikkert opstået som konsekvens af det meget usikre miljø, som datidens mennesker levede i. Der var ikke

langt fra storhed til fald, og en persons livsgrundlag kunne hurtigt forsvinde. Således gav troen på lykke mulighed for at forklare den slags ulykker med, at troldfolk havde været på spil, hvilket var en fuldstændig plausibel forklaring. Jens Chr. V. Johansen har påvist, at der i Jylland fandtes en relativt veludbygget mytologi omkring troldfolkene. Menigmand troede altså, at troldfolkene samledes i roder fx på kirkegårde, de havde små hjælpedjævla, der kaldtes drenge, osv. Tilsyneladende fandtes der lokale variationer over denne mytologi. Analysen har vist, at menigmand associerede visse dyr med trolddom, idet kildematerialet viser, at fx hunde, harer og skrubtudser blev betragtet med skepsis og ofte endda frygt.

De folkelige forestillinger om trolddom var således vældig varierede, og de adskilte sig fra den lærde opfattelse af trolddom, som den kom til udtryk hos nogle af det 16. og 17. århundredes førende teologer, samt i 1617-forordningen. Disse dokumenter, der kan ses som udtryk for den lærde elites trolddomsopfattelse, viser en stor frygt for Djævelen og for troldfolk, der betragtes som hans allierede. Denne djævleforskrækkelse findes stort set ikke i den folkelige opfattelse af trolddom, der i stedet ser ud til at have bestået af et sammensurium af folketro, katolske levn, osv. Derfor er der grund til at antage, at lægfolk og den lærde elite levede i to forskellige forestillingsverdener, to forskellige kulturer, der dog havde troen på trolddom til fælles. Disse to forestillingsverdener eksisterede sideløbende, og der findes ingen indikationer på, at de har ligget i åben konflikt med hinanden, som fx Alex Wittendorff har argumenteret for. Den gavnlige trolddoms religiøse indhold viser dog, at der sandsynligvis var et samspil mellem de to kulturer. På samme måde kan 1617-forordningen ses som elitens forsøg på at ensrette kulturen, hvilket dog ikke var nogen nem opgave.

10.0 Resume

In 17th century Denmark, witchcraft trials were very common. Danish witchcraft beliefs had existed at least since the 11th century, and in the 16th century, witchcraft became a matter of pressing concern for prominent theologians and other members of the social elite. Thus, theologians were convinced that witches and wizards were allies to the Devil. Furthermore, the 16th century saw two new legal provisions on witchcraft, both of which improved the legal rights of the accused. In 1617, the centenary of Luther's first public appearance, a statutory instrument solely on witchcraft was issued. This statutory instrument classified witchcraft into two groups, beneficial and harmful magic. Harmful magic was a serious crime punished by death, whereas the penalty for beneficent magic was banishment. Approximately sixty percent of all 17th century Danish witch trials took place in the 1620s, and this was partly due to this new legislation on witchcraft.

The existence of witchcraft trials proves that 17th century people construed the world differently than people in the 21st century. In the 17th century, witchcraft was a fact of life, something that could not be questioned. For instance, if a cow fell ill it was an obvious conclusion to assume that this misfortune was caused by witchcraft. Thus, witchcraft was considered a perfectly natural explanation for various accidents, diseases, etc.

This project is mainly concerned with the witchcraft beliefs of so-called ordinary people. What was the laity's conception of witchcraft and its effects? To investigate this, one must look into the documents from the witch trials. These documents offer a rare glimpse into everyday life of the 17th century; since the majority of the population was illiterate, the number of written sources is scarce, especially sources about laymen's lives. However, when trying to make sense of the 17th century scheme of things through documents, it is important to understand that one is investigating a completely different culture which can be difficult to comprehend for a modern 21st century historian. Thus, the historian must try to make sense of witchcraft beliefs through the filter of their own culture.

Harmful magic played an important role in Danish witchcraft trials because Danish legal procedure demanded that a witch trial started as a lawsuit. This meant that most trials were the culmination of a series of accidents that were attributed to a specific person, very often a woman rumoured to be a witch. The analysis has shown that a mere verbal threat might be enough to cause accidents and illnesses because a verbal confrontation in itself can be

enough to induce stress that affects the immune system. It seems that words played a crucial part in the belief in harmful magic. Furthermore, the trials show little interest in how witchcraft was practiced; instead, the effect was very often the centre of attention. It appears that harmful magic was only effective if the victim believed in the power of witchcraft. Thus, witchcraft beliefs could actually be self-perpetuating. Beneficial magic does not play a conspicuous part in the trials compared to the harmful magic. However, beneficial magic was very diverse, and it could be used against harmful magic, violent husbands, illnesses, mice, theft, and much more. Again, belief in the effect of the treatment had to be present if the magic was to do any good. It seems that Christianity was an influential factor, as many spells were explicitly Christian.

17th century people lived in an extremely insecure environment where misfortune could strike swiftly and ruin a person's life. The analysis has shown that the belief in fortune and misfortune was tied to everyday doings in a very concrete manner. It was believed that a witch or wizard was able to steal fortune from their neighbours, and thus, when misfortune struck, witchcraft beliefs offered a plausible solution. The Danish historian Jens Chr. V. Johansen has pointed out that witches and wizards were part of a popular mythology. Laypeople believed that witches and wizards were organised in groups that met in cemeteries. Every witch and wizard had a supernatural being as their helper, a so-called 'boy', and this creature was considered a direct line to the Devil. The analysis has shown that there were local variations of this mythology: in the vicinity of the city Ribe it seems that people believed that witches and wizards stole milk from their neighbours and churned it by magic. It also appears that a number of animals were associated with witchcraft, for instance dogs, hares, and toads.

The popular scheme of things was very different from the educated elite's interpretation of reality. As mentioned above, theologians were very afraid of the Devil, and they considered witches and wizards his allies. However, the analysis has shown that the laity did not associate the Devil with witchcraft. Thus, it seems that the 17th century theologians and the laity interpreted reality in very different ways, and the statutory instrument of 1617 can be interpreted as the elite's attempt to subdue popular culture. However, this was not an easy task, although it seems that Christianity had managed to influence popular culture in some ways.

11.0 Litteratur og kilder

11.1 Bøger og artikler

- Aakjær, Jeppe, ”Hex i Forhør”, i *Skivebogen – Historisk Aarvog for Skive og Omegn*, 1913-1916, bd. 5, s. 146-155.
- Aldal, J.: ”Vestjyske trolddomssager”, i *Hardsyssels årbog*, 1931, s. 66-109.
- Andersen, Vald.: ”Hekse i Lindknud sogn i 1620”, i *Årbøger udgivne af Historisk Samfund for Ribe Amt*, 1960, s. 126-134.
- Andersen, Vald.: ”En trolddomssag fra Tvis 1635”, i *Hardsyssels årbog*, 1961, bd. 55, s. 95-100.
- Andersen, Vald.: ”Trolddom og tragedie på Lynderupgaard 1619”, i *Årbøger udgivne af Historisk Samfund for Viborg Amt*, 1965, s. 35-43.
- Bang, Vilhelm: *Hexevæsen og Hexeforfølgelser især i Danmark*, København, 1896.
- Bever, Edward: *The Realities of Witchcraft and Popular Magic in Early Modern Europe - Culture, Cognition, and Everyday Life*, Palgrave Macmillan, 2008.
- Birkelund, Merete: *Troldkvinden og hendes anklagere – Danske hekseprocesser i det 16. og 17. århundrede*, Arusia – Historiske Skrifter, 1983.
- Burke, Peter: *Popular Culture in Early Modern Europe*, Temple Smith, 1978.
- Christensen, C.A.; Hermansen, Gustav; Nielsen, Herluf: *Danmarks Riges Breve*, 1. række, 2. bd., 1053-1169, C.A. Reitzels Boghandel, 1975.
- Christensen, Jens & Johansen, Jens Chr. Vesterskov: "men mon de ikke var skyldige... Om hekse og om amatør- og faghistorikere", i *Fortid og Nutid*, bd. xxix, hæfte 1, 1981, s. 15-35.
- Christensen, Olav: ”En hekse sag fra Vester Vedsted omkring 1590”, i *Fra Ribe Amt*, 1966, bd.16, s. 445-447.
- Dahlerup, Verner: *Hexe og hexeprocesser*, Studentersamfundets Forlag, 1888.
- Eliassen, P.: *Historiske Strejftog i Kolding og Omegn – En Hjemstavnsbog*, Kolding, 1923.
- Ellehøj, Svend (red.): *Christian IVs Verden*, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1988.

- Gaardboe, A. Peter: ”Historisk-topografisk beskrivelse af Elling Sogn i Horns Herred, Hjørring Amt”, i *Samlinger til jydsk Historie og Topografi*, 1878-1879, bd. VII, s. 224-252.
- Ginzburg, Carlo: *The Night Battles – Witchcraft & Agrarian Cults in the Sixteenth & Seventeenth Centuries*, Routledge & Kegan Paul, 1983.
- Ginzburg, Carlo: *Osten og ormene - Kosmos ifølge en 1500-tals møller*, Forlaget Klim, 2006.
- Henningsen, Gustav: "Hekseforfølgelse efter "hekseprocessernes tid" - Et bidrag til dansk etnohistorie", i *Folk og Kultur*, 1975, s. 98-151.
- Henningsen, Gustav: *Heksenes advokat - historiens største hekseproces*, Delta, 1981.
- Henningsen, Gustav: *Heksejægeren på Rugård*, Skippershoved, 1991.
- Hobsbawm, Eric: Forord til Ginzburg, Carlo: *The Night Battles – Witchcraft & Agrarian Cults in the Sixteenth & Seventeenth Centuries*, Routledge & Kegan Paul, 1983, s.ix-x.
- Iuul, Stig & Kroman, Erik: *Danmarks gamle Love paa Nutidsdansk*, bd. 2, København, 1945-1948.
- Jacobsen, J. C.: *Danske Domme i Trolddomssager i øverste instans – Indledning og kommentar*, Det Berlingske Bogtrykkeri, 1966.
- Jensen, Karsten Sejr: *Trolddom i Danmark 1500-1588*, Arken-tryk, 1982.
- Johansen, Jens Chr. V.: "Tavshed er guld... En historiografisk oversigt over amerikansk og europæisk heksetros-forskning 1966-1981", i *Historisk Tidsskrift*, bd. 81 hæfte 2, 1982, s. 401-423.
- Johansen, Jens Chr. V.: *Da Djævelen var ude... Trolddom i det 17. århundredes Danmark*, Odense Universitetsforlag, 1991.
- Kaae, Alfred: ”Tre østjyske troldkvinder på Christian IV’s tid”, i *Aarbøger udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift*, 1950, bd. 43, s. 41-56.
- Kaae, Alfred: ”Fire troldkvinder fra Bølling og Hing Herreder”, i *Hardsyssels årbog*, 1952, bd. 46, s. 16-40.
- Kaae, Bue: ”Lønnepræsten Jens Hansen Rusk”, i *Fra Ribe Amt*, 1956, bd. 14, s. 62-70.

- Kallestrup, Louise Nyholm: *Trolldomsforfølgelser og trolldomstro: En komparation af det posttridentine Italien og det lutherske protestantiske Danmark i det 16. og 17. århundrede*, Aalborg Universitet, 2007.
- Kallestrup, Louise Nyholm: *I pagt med Djævelen - Trolldomsforestillinger og trolldomsforfølgelser i Italien og Danmark efter Reformationen*, Forlaget ANIS, 2009.
- Kinch, J.: ”Af Ribe bys tingbøger fra slutningen af det 16de århundrede til skildring, dels af retsvæsenet, dels af sæderne og tilstandene på den tid”, i *Samlinger til jydsk Historie og Topografi* III, 1870-1871, s. 139-201.
- Kinch, J.: ”Af Ribe Bys Tingbøger fra den første Halvdel af det 17de Århundrede”, i *Samlinger til jydsk Historie og Topografi*, 1876-1877, bd. 6, hft. 1, s. 133-205.
- Kinch, J.: ”Småstykker”, i *Samlinger til jydsk Historie og Topografi*, 1878-1879, bd. 7, s. 79-86.
- Kjær, Severin: *Erik Grubbe til Tjele og hans tre døtre: Anne Marie Grubbe, Marie Grubbe, Anne Grubbe*, København, 1904.
- Klitgaard, C.: ”Hexeri paa Fur”, i *Skivebogen – historisk årbog for Skive og omegn*, 1915, bd. 7, s. 60-65.
- Klitgaard, C.: ”Anders Skolemester i Ørum. Et Tidsbillede fra Thy”, i *Historisk årbog for Thisted Amt*, 1916, s. 39-43.
- Klitgaard, C.: ”Fra heksenens tid (efterslæt)”, i *Vendsysselske Aarbøger*, 1925-1926, s. 336-341.
- Klitgaard, C.: ”Fra heksenens tid”, i *Vendsysselske årbøger*, 1950, s. 347-368.
- Klitgaard, C.: ”Den store nordjydske hekseforfølgelse”, i *Aarbøger udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift*, 1950, nr. XLIII, s. 90-218.
- Kristensen, H. K.: ”Hekseprocessen i Varde”, i *Fra Ribe Amt*, 1929, bd. 7, nr. 2, s. 384-408.
- Kristensen, H. K.: ”Hekseprocesser paa Vardeegnen”, i *Fra Ribe Amt*, 1930, bd. 7, nr. 3, s. 505-542.
- Kristensen, H. K.: ”Hekseprocesser paa Vardeegnen”, i *Fra Ribe Amt*, 1932, bd. 8, nr. 1, s. 138-179.
- Kristensen, H. K.: ”Hekseprocesefterslæt”, i *Fra Ribe Amt*, 1936, bd. 9, nr. 1, s. 123-126.

- Laursen, Henr.: ”Hekseforfølgelse i Snedsted”, i *Historisk årbog for Thisted Amt*, 1941-1943, hæfte IX, s. 13-32.
- Macfarlane, Alan D.J.: *Witchcraft in Tudor and Stuart England – A Regional and Comparative Study*, London, 1970.
- Murray, Margaret Alice: *The Witch-Cult in Western Europe*, Filiquarian Publishing, LLC, 2007.
- Olsen, J.: ”En Hekseproces i Varde paa Christian IV’s Tid”, i *Fra Ribe Amt*, 1907-1910, bd. 2, nr. V-VIII, s. 71-92.
- Petersen, E. Ladewig: *Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700*, Dansk social historie bd. 3, Gyldendal, 1980.
- Petersen, S. P.: ”Det offentlige skrifte i Them Sogn”, i *Aarbøger udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift*, 1929, nr. XXII, s. 120-124.
- Richter, J.: ”En Hexesag fra det 16de Aarhundrede”, i *Kirkehistoriske samlinger*, 1887-1889, bd. 6, rk. III, s. 377-381.
- Rørdam, Holger Fr.: ”Bidrag til M. Hans Tavsens Levnet”, i *Kirkehistoriske Samlinger*, 1864-1866, bd. 3, rk. II, s. 1-46.
- Rørdam, H.F.: *Smaaskrifter af Hans Tausen*, København, 1870.
- Rørdam, Holger Fr.: ”Bidrag til Vendelbo Stifts Kirkehistorie siden Reformationen, i *Kirkehistoriske Samlinger*, 1881-1882, bd. 3, rk. III, s. 380-427 og 721-774.
- Rørdam, H.F.: *Danmarks Kirkelove samt udvalg af andre bestemmelser vedrørende kirken, skolen og de fattiges forsørgelse fra Reformationen indtil Christian Vs Danske Lov, 1536-1683*, 3. bind, København, 1886.
- Secher, V.A. (red.): *Kong Christian den Femtis Danske Lov*, København, 1911.
- Sortfeldt, Severin Christensen: ”Om heksetroen og om heksene i Thy og V. Hanherred”, i *Historisk årbog for Thisted Amt*, 1919-1923, hæfte III, s. 3-30.
- Stemann, Gustav og Feilberg, F. H.: ”Lene Jensdatter i Randers contra Kirsten Morsings i Lime”, i *Samlinger til jydsk Historie og Topografi*, bd. 3, rk. 3, 1901-1903.
- Sørensen, A.: ”En trolddomssag”, i *Aarbøger udgivne af Randers Amts Historiske Samfund*, 1950, nr. 40, s. 41-46.
- Thomas, Keith: *Religion and the Decline of Magic - Studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England*, Weidenfeld and Nicolson, 1980.

- Tørnsø, Kim: *Djævletro og folkemagi – Trolddomsforfølgelser i 1500- og 1600-tallets Vestjylland*, Aarhus Universitetsforlag, 1986.
- Wittendorff, Alex: *Rejsen mod virkeligheden*, Aschehoug, 1986.
- Wittendorff, Alex: "Fire stolper holder et skidehus" – Tidens forestillingsverden", i Ellehøj, Svend (red.): *Christian IVs Verden*, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1988, s. 214-248.

11.2 Kildeudgivelser

- Brev fra pave Gregor VII til den danske konge Harald Hen, 19. april 1080. Publiceret i Christensen, Hermansen & Nielsen, 1975, 1. række, 2. bd., s. 23-25.
- Skånske kirkelov. Publiceret i Iuul & Kroman, 1945-1948, bd. 2, s. 227-241.
- Sjællandske kirkelov. Publiceret i Iuul & Kroman, 1945-1948, bd. 2, s. 227-241.
- Jyske Lovs trolddomsparagraf. Publiceret på nutidsdansk i Iuul & Kroman, 1945-1948, bd. 2, s. 224.
- Christian II's landslov, 1521, paragraf 78-79. Publiceret i Johansen, 1991, s. 21.
- Københavnske Reces, 1547. Publiceret i Johansen, 1991, s. 21-22.
- Kalundborgske Reces, 1576. Publiceret i Rørdam, 1886, s. 269-270.
- Forordning om troldfolk oc deres medvidere, 12. oktober 1617. Publiceret i Rørdam, 1886, bd. 3, s. 59-61.
- Danske Lov, sjette bog, 1. kapitel, art. 9-13. Publiceret i Secher, 1911, s. 862-864.
- Peder Palladius: *En Visitatsbog*. Publiceret på nutidsdansk af Martin Schwarz Laustsen, Forlaget ANIS, 2003.
- Hans Tausens hyrdebrev. Publiceret i Rørdam, 1870, s. 237-261.
- Niels Hemmingsen: *En Underuisning aff den hellige schrifft, huad mand døme skal om den store oc gruelige gudsbespottelse, som skeer med Troldom, signelse, manelse oc anden saadan Guds hellige Naffns oc ords vanbrug. Item 33 Propositiones imod troldom – Dertil 33 Propositiones om spådom*. Via Jensen, 1982, s. 20-25.
- Grønlund, David: *Historisk Efterretning om de i Ribe Bye for Hexerie forfulgte og brændte Mennesker* (original Viborg, 1780), genudgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt ved Agerbæk, Kirsten, Ribe, 1973.

- Jacobsen, J. C.: *Christenze Kruckow – en adelig Troldkvinde fra Chr. IV's Tid*, Gad, 1972.

11.3 Internetsider

- DSL - Ordbog over det Danske Sprog: <http://ordnet.dk/ods/opslag?opslag=ild> - 1. juli 2010.